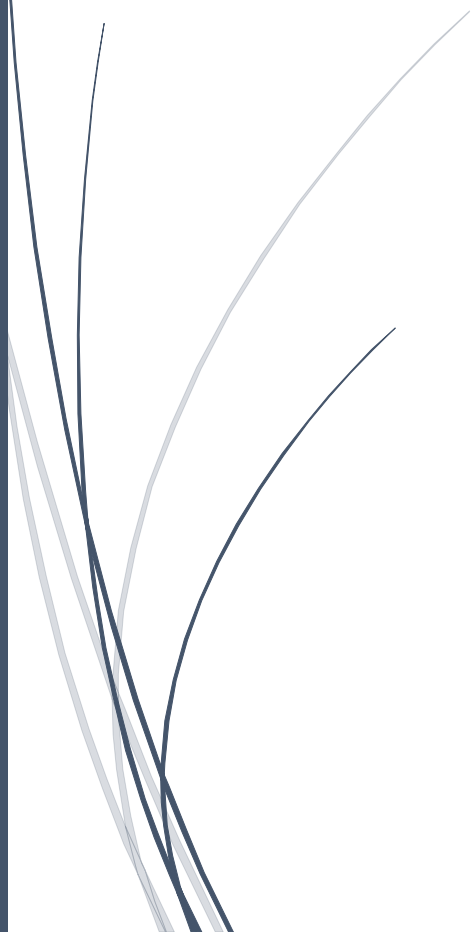

Markó Dalma

Zsidó metamorfózisok Jókai Fortunatus-történeteiben

Tartalom

1. Bevezetés: A Fortunatus-irodalom	2
2. Jókai és a filozemitizmus	4
2.1 A szerző zsidóábrázolását tematizáló munkák	4
2.2 Jókai a zsidó sajtóban	5
2.3 <i>Én és a zsidók</i>	7
3. Ki volt Fortunatus Imre?	11
4. Jókai Fortunatus-képe	13
4.1 A történeti munkák tükrében	13
4.2 Fortunatus-variációk	15
5. A dráma és az elbeszélés	18
6. A két drámaváltozat	27
6.1 „Különböző felfogása ugyanannak a tárgynak ötven év előtt és most”	27
6.2 Jókai mint parlamenti képviselő a két változat közt eltelt években	28
6.3 Eltérések a történelmi távlat tükrében	30
7. Összegzés	31
Bibliográfia	33

1. Bevezetés: A Fortunatus-irodalom

„Őfelsége égettesse el Szerencsés Imrét, a zsidóból lett keresztényt...” – követeli a rákosi országgyűlés II. Lajos királytól 1525 májusában.¹ A felbőszült tömeg haragjának célpontja nem más, mint az uralkodó alkincstárnoka, a hitehagyott Emericus Fortunatus, a hajdani Salamon ben Efrájim. Ahogyan azt Burgio feljegyzése is tükrözi, a kincstartó személye gyakorta került a közgyűlölet keresztútjába, azonban pozíciójának és tevékenységének megítélése nem magától értetődő, pedig életével és munkásságával számos történeti munka foglalkozik, egészen saját korától napjainkig.² A historiográfiai értekezések mellett alakja több szépirodalmi produktumban is feltűnik, legyen szó fő- vagy mellékszerepről vagy akár csak említésszerű jelenlétről. Ezekről Scheiber Sándor készített alapos, összefoglaló jellegű gyűjtést, rövid kommentárokat fűzve az egyes irodalmi művekhez³, és bár összehasonlító szövegelemzést ő maga nem végzett, azonban már ekkor szükségesnek vélte egy Fortunatus monográfia összeállítását.⁴ „II. Lajos tehetséges alkincstartója a 19. és 20. század történeti szakirodalmában változott igazán démonikus alakká, akit zsidó és keresztény szerzők egyaránt saját koruk szemüvegén keresztül láttattak.”⁵ Scheiber szerint „Szerencsés Imre kedvezőbb, emberibb megítélése”⁶ a magyar szépirodalomban csak 1918-ban, Móricz Zsigmond *Fortunátus* című drámájával vette kezdetét. A rabbi feljegyzéseiből kitűnik, hogy az alkincstárnok alakját legtöbbször Jókai Mór használja fel, aki több műfajban is megörökítette. Scheiber listáján ezek közül *A zsidó fiú* című dráma⁷ – egy hosszú évek múltán megkezdett,

¹ A szövegrészlet Antonio Burgio, pápai nuncius naplóbejegyzéséből származik. Lásd: HERMANN Zsuzsanna, *Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához.*, Századok, 1975, 2.sz., 311.

² Ezek közül az általam felhasználtak: KOHN Sámuel, *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez*, Bp., Zilahy Sámuel bizománya, 1881.; Uő, *A zsidók története Magyarországon. A legrégebbi időkől a mohácsi vészig.*, BÜCHLER Sándor, *Szerencsés Imre származása*, Bp., 1937 SCHEIBER Sándor, *Folklór és tárgytörténet II.* Bp., Magyar Izraeliták Országos képviselője, 1977, 465–477.; HARASZTI György, *Az „igazi” Fortunatus*, *Történeti Szemle*, 2005/3-4., 221–239.; 2009.; KOMORÓCZY Géza, *A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig.*, Pozsony, Kalligram, 2012.; „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (1965–2012)*. szerk. KOMORÓCZY Géza, Pozsony, Kalligram, 2013.; GYÖNGYÖSSY Márton, *II. Lajos legendás alkincstartója, Szerencsés Imre és a moneta nova*, Századok, 2017/3., 607–644.

³ SCHEIBER, *Folklór...*, i. m., 471–477. Listáján Jókai művein kívül helyet kapnak még: Jósika Miklós: *A zöld vadász*; Deési Zsigmond: *Második Lajos király*; Szigliget Ede: *Szerencsés*; Balázs Sándor *Mátyás után* nevet viselő egyfelvonásosából a *Fortunátus Imre és Mohács előtt* címűek, Móricz Zsigmond: *Fortunátus*; Voinovich Géza: *Mohács*; Krúdy Gyula: *Mohács*; Gulácsy Irén: *Fekete völgyének*; Molnár Ákos: *A hitehagyott*.

⁴ „Elérkezett az idő, hogy monográfia készüljön Szerencsés Imréről.” SCHEIBER, *Folklór...*, i. m., 465.

⁵ GYÖNGYÖSSY, „II. Lajos...”, i. m., 643.

⁶ SCHEIBER Sándor, *Folklór...*, i. m., 476.

⁷ JÓKAI Mór, *A zsidó fiú* = Uő, *Drámák (1843–1860)*, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 7–71. [A későbbiekben: *A zsidó fiú*.]

újrarendelt szövegváltozat elkészült részletével együtt⁸ –, a *Fortunatus Imre. Egy öreg ember naplójából 1552* című elbeszélés⁹ és a *Fráter György* című regény¹⁰ szerepel, kihagyja azonban *A magyar nemzet története regényes rajzokban* II. Lajos uralkodását festő fejezeteit, ahol – bár mindössze két alkalommal, említésszerűen – szintén feltűnik Szerencsés Imre. A két drámaváltozat és az elbeszélés kifejezetten az ő alakját tematizálja, míg a regényben fontos mellékszereplő.

Világosan kirajzolódik tehát, hogy volt valami Fortunatus Imre történeti munkákból felsejülő alakjában, ami olyannyira megragadta Jókai figyelmét és fantáziáját, hogy a kincstartó története fél évszázadon át foglalkoztatta, Fortunatust megjelenítő alkotásai ugyanis 1843 és 1893 között születtek. Több mint ötven évet ölel fel azonban egy eszme, amely Jókai egész életét végigkísérte, ez pedig filozemitizmus. Úgy vélem, e kettő – a zsidó származású kincstárnokhoz való folyamatos visszatérés és a szerző magánéletben, valamint a nyilvános, politikai színtéren tanúsított zsidóbarát attitűdje – összeegyeztethető. Ahhoz azonban, hogy ezen összefüggések részleteire rávilágítsak, szükségesnek tartom elsőként Jókai és a magyarországi zsidó közösség kapcsolatának bizonyos szegmenseit bemutatni. Ezt követően rátérek filozemitizmusra egyes megnyilvánulási formáira, majd mindennek fényében összevetem három Szerencsés Imrét tematizáló szöveg tartalmi és funkcionális vonatkozásait. Jókai Fortunatus-történeteinek komparatív vizsgálata hiánypótló vállalkozás, hiszen a szövegtárházról összevető elemzések nem készültek, s az egységeit külön-külön vizsgáló munkák száma is csekély. A dráma az, amellyel a legtöbben foglalkoztak, azonban részletes elemzést egyedül Szilágyi Márton kiváló tanulmánya¹¹ nyújt, a kritikai kiadáson kívül.¹² Ebben Szilágyi is hangsúlyozza, hogy a Jókai pályaképével foglalkozó munkák vagy nem, vagy csak röviden tárgyalják *A zsidó fiút*.¹³ Ezek között találjuk azt a három, huszadik század első felében

⁸ Uo., 768–772.

⁹ JÓKAI [sic!] Mór, *Fortunatus Imre. Egy öreg ember naplójából 1552 (Regényes krónika)*, Pesti Napló, 1852. június 16., 1–2.; június 17., 1–2.; június 18., 1–2.; június 23. 1–2.; június 24., 1–2.; június 28., 1–2.; július 2. 1–2.; július 3., 1–2.; július 5., 1.; július 7., 1–2.; július 9., 1–2. [A továbbiakban: *Fortunatus Imre*.]

¹⁰ JÓKAI Mór, *Fráter György*, Bp., Révai, 1893.

¹¹ SZILÁGYI Márton, *Egy legendásított színműírói pályakezdés különös története* = „...Nekem is van egy hőstetem, amivel dicsekedni lehet”, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Tempevölgy, 2023, 15–32.

¹² JÓKAI Mór, *Drámák (1843–1860)*, s.a.r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 737–777. [A továbbiakban: JMÖM, *Drámák* 1.]

¹³ Uo., 16.

készült összefoglaló értekezést is, melyek célja specifikusan Jókai zsidóábrázolásának bemutatása volt.¹⁴

2. Jókai és a filoszemitizmus

2.1 A szerző zsidóábrázolását tematizáló munkák

Vajda Béla 1904-es *Jókai és a zsidóság* című munkájának súlypontja a szerző filoszemitizmusára, valamint a zsidókkal való szimpátia okaira, a miértek feltárára, és nem az általa ábrázolt zsidó karakterek attribútumaira helyeződik. A szépirodalmi művekből vett példák éppen ezért javarészt azt a célt szolgálják, hogy Jókai filoszemitizmusát alátámasszák, kvázi bizonyítékként működjenek. Vajda hosszasan fejti ki például, miként használ fel Jókai gyakorta ószövetségi alakokat és motívumokat irodalmi alkotásaiban, kitér arra is, miként viszi színre antiszemita karaktereit, majd röviden foglalkozik az áttérés problematikájával.¹⁵ Bár a drámát mindezek kapcsán részletesebben említi¹⁶, az elbeszélés azonban mindössze két alkalommal merül fel, s mindkét esetben pusztán egy-egy példa alátámasztásának céljából¹⁷. A *Fráter Györgyben* feltűnő, regénybeli Fortunatusról egyáltalán nem tesz említést. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy ez az összegzés Jókai halálának alkalmából készült, egyes mondatai szinte nekrológ benyomását keltik¹⁸, így gyakorta erősebb szólamot kap a szerző előtt lerótt tisztelet magasztaló, mintsem a tudományos vizsgálódás analízáló hangneme. Hasonlóan emelkedett hangvétellű Bernstein Béla Jókai-centenárium apropóján készült munkája is, amelynek a rabbi a *Jókai zsidók – Zsidó vonatkozások és alakok összes műveiből* címet adta.¹⁹ Az alkalomhoz igazodva a szövegben szintén inkább Jókai Mór emberi és művészi érdemeinek hangsúlyozása, mintsem zsidóábrázolásának alapos elemzése dominál. Tény azonban, hogy a személyes kötődés mellett láthatóan több hangsúlyt kap az irodalmi munkásság, ahogyan azt a

¹⁴ Ezek kronológiai sorrendben a következők: VAJDA Béla, *Jókai és a zsidóság*, Losonc, Kármán Könyvkereskedés, 1904.; BERNSTEIN Béla, *Jókai és a zsidók: Zsidó vonatkozások és alakok összes műveiből*, Bp., Garai Irodalmi és Nyomdai Rt., 1925.; RÉVÉSZ György, *A zsidó Jókai regényeiben*, Magyar-Zsidó Szemle 56., 1939, 145–195.

¹⁵ Ezek a szempontok mind külön-külön dolgozatok tárgyát képezhetnék. A Fortunatus-szövegek kapcsán mégis a vallásváltás kérdéskörét érzem a leginkább hangsúlyosnak, így a szövegkorpusz kínálta lehetőségekből adódóan érdemi figyelmet pusztán ennek fogok szentelni.

¹⁶ VAJDA, „Jókai...”, i. m., 40.

¹⁷ Uo. 30, 45.

¹⁸ Lásd pl.: Uo. 6.: „Úgy érzem, hogy jelen dolgozatommal hálámnak egy csekély részét fizetem le az írófejedelem halhatatlan szellemének azért az áldásos hatásért, melyet művei ifjúkoromban lelkemre gyakoroltak s melynek termékenyítő erejét mai élethivatásomban is érzem és ápolom.”

¹⁹ BERNSTEIN, *Jókai...*, i. m. A szöveg egy húsz évvel korábban elhangzott beszéd átdolgozott változata, amely az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat estjén került felolvasásra. Az évkönyvi közlést lásd: *Évkönyv*, szerk. BÁNÓCZI József, Bp., IMIT, 1905, 89–121.

címadás is sejteti. Bernstein az említésszerűnél kimerítőbben foglalkozik az elbeszéléssel, bár sokkal inkább Szerencsés édesapjának alajkával,²⁰ a címszereplő hitehagyását mindössze egy bekezdés erejéig tárgyalja.²¹ Ezzel szemben a dráma esetében a karakter az áttérés kontextusában merül fel, bár csak futó példaként Jókai olyan zsidó karakterei között, akik a vallásváltás kihívásával szembesülnek.²² A *Fráter György*ben megrajzolt Fortunatus Imréről a szöveg nem tesz említést. Elmondható tehát, hogy Bernstein azokat a műveket vonja be elemzésébe, amelyekben az áttérés folyamata is nyomon követhető. A regényt, ahol Szerencsést már konvertitaként, kincstárnokként ismerhetjük meg, nem dolgozza fel. Alaposságról árulkodik Révész György *A zsidó Jókai regényében* címet viselő elemzése.²³ Munkájának részletessége arra enged következtetni, hogy minden bizonnyal vizsgálódásának szempontjait szem előtt tartva Jókai összes regényét olvashatta, ugyanis azt is feljegyzí, ha egy regény egyáltalán nem tesz említést zsidó vonatkozásról, vagy ha akár csak egy utalás, közmondás erejéig is felbukkan a „zsidó” kifejezés. Részletekbe menően tárja fel Jókai regényeinek zsidóképét, nem mulasztva el azt sem, mi volt jellemző zsidó és nemzsidó viszonyára különböző történelmi korszakokon keresztül. A viselkedéstől egészen az öltözetig részletesen tárgyalja a zsidó vonatkozásokat. Mivel azonban csak a regényeket vizsgálja, így kizárólag a *Fráter György*ben szereplő Szerencsést mutatja be,²⁴ a dráma-és elbeszélésbeli karakterről nem tesz említést.

2.2 Jókai a zsidó sajtóban

Jókai Mór és a zsidóság kapcsolatának feltérképezése érdekében ezeken a munkákon kívül érdemes lehet még szemügyre venni a 19. század második, és a 20. század első felének izraelita sajtójában körvonalazódó Jókai-képet. A korszak legmeghatározóbb lapjai közé tartozó *Egyenlőség* Jókai-ábrázolása hűen szemlélteti a szerző és a hazai zsidóság kapcsolatát. Az indulásakor²⁵ a tiszaezlári vérvádról tudósító napi jelentések révén ismertté vált újság arculata markáns zsidó identitást tükröz, miközben közleményeiben a magyar nemzeti öntudat is hangsúlyos szerepet kap. E két komponens szintetizálására törekedve igyekszik a közös értékek mentén hangsúlyozni, hogy a magyar és a zsidó azonosságtudat nem zárják ki egymást, képesek párhuzamosan működni a magyarországi izraelita közösségeken belül. Rendszeresen

²⁰ Uo. 29–31

²¹ Uo. 31.

²² Uo. 11.

²³ RÉVÉSZ, *A zsidó..., i. m.*, 145–195.

²⁴ Uo. 146–147, 186, 191

²⁵ A lapot Bogdányi Mór alapította 1881-ben, a folyamatos cikkek 1882-től jelentek meg.

megjelenik például a nemzeti kultúra és történelem ikonikus alakjainak megjelenítése az újság hasábjain, így az *Egyenlőségre* kvázi nemzeti panteonként is tekinthetünk. A szerkesztők szinte minden alkalmat megragadnak, ahányszor a magyar történelmi és kulturális örökség kiemelkedő alakjai (vélt vagy valós) interakcióba kerültek a zsidósággal, vagy akár csak egy zsidó származású személlyel.²⁶ A leggyakrabban Jókairól jelennek meg zsidó vonatkozású cikkek.²⁷ Szerepe azért is kitüntetett az ikonikus alakok közt, mert a kommunikáció nem egyoldalú: a szerző és a magyarországi izraeliták közt párbeszéd alakult ki. A zsidó élet meghatározó alakjaival folytatott levelezés²⁸, zsidó társaságtól érkező tagsági felkérés,²⁹ valamint Jókai zsidó sajtóban kialakult kultusza mind igazolják saját filoszemitizmusára vonatkozó állítását, miszerint: „nemcsak ideális frázis volt ez nálam: átment az életbe is.”³⁰ Ezt a dokumentumokkal igazolható tényt a zsidó közösség maga is vallotta, kommunikálta, a levelek folyamatos közlésével hivatkozási pontként használta fel a társadalmi integráció igényének, később létjogosultságának diskurzusában. Különösen szembeötlő a fenti állítást magában foglaló, a szerző gyermekkorából származó anekdota többszöri közlése, melyben filoszemitává válását eleveníti fel. A Jókai írói működését és magánéletét tematizáló cikkek

²⁶ Lásd: 1927 március 5.: *Kossuth Lajos zsidó barátja.*; 1887. január 16.: *Petőfi*; 1932. október 29.: *Arany János és a magyar zsidóság.*

²⁷ Lásd: 1882. november 19.: *Jókai Mór a zsidókról*; 1894. január 5.: *Jókai és a zsidóság*; 1900. március 4.: *Jókai vallása*, 1925. február 28.: *Jókai Mór és a komáromi zsidó pap*, 1925. november 7.: *Jókai Mór unokaöccse zsidó szeretne lenni*; 1929. május 18.: *Jókai, a nagy magyar filozemita*; 1932. május 28.: *Jókai Mór, a kis zsidófiú és a világitóbogár*, 1933. október 28.: *Aki Jókai Mór megcsókolt...*

²⁸ Az *Új Kelet* erdélyi zsidó újság például 1931. februárjában közöl cikket, melyben bemutatja Jókai és szülőházája, Komárom híres rabbijának, Schnitzer Árminnak a kapcsolatát. A cikk megemlékezik egy 1881-es eseményről, amikor Jókai-emléktáblát helyeztek el az író szülőházának falán. Az épület később a zsidó hitközségé lett, Schnitzer rabbi pedig ott lakott. Az eseményt követően állítólag beszélgetésbe elegyedtek, és igencsak megkedvelték egymást. A rabbi Jókai temetésén is részt vett. A cikkben az író két hozzá írott levele is olvasható: az egyiket egy dedikáció mellékleteként küldi, a másikban gratulál neki, amikor Ferenc József koronás aranykereszt érdemrenddel tünteti ki negyvenéves lelkészi működése alkalmából. A cikket lásd itt: LÖVY Ferenc, *Jókai Mór és a komáromi rabbi*, *Új Kelet*, 1931/14, 39, 2. Kiss Arnold veszprémi majd budai főrabbihoz Jókai 1899 decemberében intéz levelet, melyben megköszöni, hogy a költő-pap elküldte feleségének *Mirjam* című, nőknek szánt imádságoskönyvét: „Igen szép, emelkedett, ihletett imákat találtam benne, melyek valódi irodalmi beccsel bírnak.” A levelet az *Egyenlőség* közli. Lásd: *Jókai Mór levele Kiss Arnoldhoz*, *Egyenlőség*, 1932/54, 36-37, 9. Bernstein Béla már említett, *Jókai zsidók* című munkájának előszavában leírja, hogy Jókait kérte fel arra, írjon előszót *Az 1848/49-iki szabadságharc és a zsidók* című munkájához. Kérésével személyesen kereste fel az író, aki „habozás nélkül kész volt, hogy hallassa szavát a magyar zsidók történeti ügyében”, a szöveget pedig díszoklevél formájában küldte el a rabbinak. (BERNSTEIN, *Jókai...*, i. m., 6—7.)

²⁹ 1939-ben a *Magyar Zsidók Lapja* egy 1867-es Jókai-levelet közöl, melynek címzettje Posler Károly, a Concordia budapesti zsidó egyesület elnöke. A december 5-ei ülés alkalmával Posler azt a javaslatot tette, hogy a társaság válassza meg dísztagjául az író, „ama érdemei elismeréséül, melyeket a magyar zsidók egyenjogosítása körül szerzett”. A felkérést Jókai a közölt levélben fogadta el: „Mint magyarnak, kegyeletet kell éreznem az iránt a nép iránt, mely ősi intézményeit másfél évezreden át a hatalom minden segélyétől megfosztva, egyedül lelki erélye által, meg tudta őrizni. [...] Hogy ez óhajtsra Áment mondjak, nem szükséges egyébként lennem, mint magyarnak...” A levelet lásd: *Jókai Mór, Egyenlőség*, 1939/1, 6, 7.

³⁰ JÓKAI Mór, *Életemből. Igaz történetek. Örök emlékek. Humor. Útleírás.*, Bp., Ráth Mór, 1886., 391.

között – zsidó és nemzsidó lapok hasábjain egyaránt – lépten-nyomon felfigyelhetünk a történet különböző kisebb, de annál árulkodóbb módosításokkal átdolgozott variációira.³¹

2.3 *Én és a zsidók*

Jókai visszaemlékezésének felütése megragadja az olvasó figyelmét: „Én bizony gyermekkoromban antiszemita voltam, mint sok fejletlen ember.”³² A határozott kijelentés azonnal felkelti a kíváncsiságot: mi lehetett az, ami ezt a radikális álláspontot kialakította, majd megváltoztatta? Az ellenszenv felidézett keletkezési pontjai mind külső behatásokhoz kapcsolódó emlékek; a család ház körüli szolgálói „telemesemondázzák”³³ a kisfiú fejét, miszerint „a zsidók a pászka ünnepükhöz keresztyén gyermekek vérért használják”³⁴, az iskolában használt Hübner-tankönyv³⁵ pedig Jézus gyilkosaiként ábrázolja őket. Így tehát egyrészt a klasszikus vérvád - mint a zsidó közösségeket a középkor óta világszerte érő rágalom -, másrészt Jézus megölésének lemoshatatlan Káin-bélyege a gyermeki tudásnak már azelőtt részét képezik, hogy bármilyen közvetlen kapcsolatba került volna a zsidósággal. Előbbi a félelem, utóbbi inkább a harag érzetét kelti benne, gyermeki képzelete pedig „kiegészíti a többi”,³⁶ így már személyes kapcsolat nélkül megszületik az ellenérzés a zsidó közösséggel szemben. Ez a gyermeki antiszemitizmus tehát nem egyéni tapasztalat, hanem a társadalmi környezet, a közgondolkodás hatása, amelyekből a sztereotípiák születnek. A gimnáziumi évek felelevenítésének folyamán aztán bekövetkezik a változás. Az előítéletek elosztatásának kulcsfigurája egy Koricsáner nevű, idősebb zsidó tanuló lesz, aki középiskolai éve során kerül az elbeszélő osztálytába. A gyermeki nézőpontot ekkor a kamaszkori perspektíva váltja fel, s az eddigi ijedtség helyét a gúny veszi át: „Nekünk tizenégy-tizenöt esztendősi sihedereknek nagyon sok tréfát okozott ez a negyvenesztendősi iskolatárs.”³⁷ Azáltal, hogy a visszaemlékező beszédhelyzetben diáktársával szemben tanúsított viselkedését illetően „sihederként”

³¹ A történet számos alkalommal közlésre kerül a századforduló előtt, és évtizedekkel az író halála után, a két világháború közti periódusban is. Aktualitása mindkét időszakban érvényes, a „zsidókérdés” tizenkilencedik századi jelentése a huszadik századra nagy mértékben módosul, a kérdéskör új társadalmi és politikai dinamikákra reagálva jelentős mértékben átalakul. Míg a 19. század második felében a politikai szinten a zsidók egyenjogúsításáért zajlik a küzdelem, addig a két világháború közt a zsidók kirekesztését célzó törvények képezik a vita tárgyát.

³² Az idézetek az első, kötetben megjelent szövegváltozatból származnak. Lásd: JÓKAI, *Életemből...*, i. m., *Az Én és a zsidók* című fejezetet lásd: 385-393. [A továbbiakban: *Én és a zsidók*.]

³³ *Uo.*

³⁴ *Uo.*

³⁵ Johann Hübner munkája magyarul először Bázelen jelent meg, 1754-ben. Ezt követően egészen az 1880-as évekig számos hazai kiadást ért meg, és a protestáns népiskolák egyik alaptankönyvévé vált. Bővebben lásd itt: MÉSZÁROS István, *Kazinczy, egy reformtankönyv szerzője*, https://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/mi_0904.htm, letöltés ideje: 2025.01.13.

³⁶ *Én és a zsidók*, 385.

³⁷ *Uo.*, 387.

aposztrofálja magát, egyértelműen jelzi az utólagos önreflexiót, a távolságot hajdani és aktuális identitása, szemlélete között. Fiatalkori narratívája nyomon követhető olyan kiszólások nyomán is, mint „Hát szabad a zsidónak jó kedvének lenni? [...] Az volna a furcsa!”³⁸ Azáltal, hogy ezeket a megjegyzéseket kizárólag a gyermek- és kamaszkori világ narratívájában elhelyezve alkalmazza; határvonalat húz gyermekkori, a zsidósághoz szkeptikusan viszonyuló, és mostani, filozemita identitása között. Ehhez segítségül hívja az otthoni és közoktatási környezetben megalapozott sztereotípiákat, kvázi a gyermeki éretlenség világába emelve ezzel az antiszemizmust. Vajda Béla éppen ennek az eljárásnak a gyakoriságát hangsúlyozza Jókai antiszemita karaktereinek kapcsán: „Nem a zsidót jellemzik e nyilatkozatok, mert a költő egész másnak ismeri őt, hanem azt, aki a nyilatkozatot teszi.”³⁹ A történetben alkalmazott narrációs eljárás ebben az esetben tehát az önkritika egy sajátos módja. A szövegben a gyermeki előítéletek ellenpontosításaként szolgálnak a felnőttek világának képviselői: a fiú „áldott jó szívű, de amellet szigorú, katonás természetű”⁴⁰ édesanyja és igazságszerető gimnáziumi tanára. Mikor a tizennégy éves diák egy alkalommal vitába bonyolódik Koricsánerrel, saját igazát pedig legfőképpen azért véli evidensnek, mert vitapartnerre „csak egy zsidó”⁴¹, ütlegetni kezdi, mikor a férfi erre azt feleli: „Te pedig csak egy gyerek vagy!”⁴². Reakciója az olvasó számára hitelesen jeleníti meg, milyen mértékben itatják át a kisfiú szubjektív élményeit a társadalmi előítéletek; teljesen megalapozottnak véli az agresszív fellépést, vitapartnerének zsidósága „ok és jogcím”⁴³ arra, hogy megüsse. A konfliktuskezelésnek ez a módja egy, a korszakban általános társadalmi kontextusra is rávilágít; míg a Koricsáner által képviselt alá-felérendeltség alapja az életkor, addig a kisfiú szemszögéből ezt a származás és/vagy a felekezeti hovatartozás szabja meg. Egy gyermek alárendeltségét az életkorából fakadó tapasztalatlanság határozza meg, az idő múlásával azonban kilép ebből az állapotból, és felnőtt társaival egyenrangúvá válik. A zsidó ezzel szemben a társadalmi előítéletek miatt minősül alsóbbrendűnek, kirekesztettsége ezáltal megváltoztathatatlan. A narrátor távolságot teremt önmaga és a sztereotípiák között, amikor két felnőtt álláspontján keresztül hívja fel a figyelmet azok irracionálisára és kegyetlenségére. A fiút oktatója büntetésben részesíti kihágásáért, majd ezt követően az édesanyja megszólalásával érvényesül az emberi egyenlőséget hirdető álláspont: „Hát teelötted a zsidó nem olyan ember, mint más? Te lenézesz mást a vallása

³⁸ *Uo.*

³⁹ VAJDA „Jókai...”, *i. m.*, 30.

⁴⁰ *Én és a zsidók*, 389.

⁴¹ *Uo.*, 388.

⁴² *Uo.*

⁴³ *Uo.*

miatt?”⁴⁴ Ezt követően az anya elküldi fiát, hogy kérjen Koricsánertől bocsánatot. Neki azonban nem kell sokáig mennie, ugyanis a diáktárs már az ajtóban áll, hogy ő maga tegye meg ezt a lépést elsőként. Gesztusa a történet fényében indokolatlannak, egyenesen meghunyászkodónak tűnik, Koricsáner azonban magyarázattal szolgál: „Azért bocsánatot kérek, hogy okot szolgáltatam Móricnak, hogy engem megüssön. De énnekem nem fáj, mert neki van igazsága, és van jó ökle. Majd azzal az öklével meg fogja ő védelmezni a zsidót, mikor a zsidónak lesz igazsága.”⁴⁵ Indoklása – amelyet olvasva a befogadó érzékelheti, hogy bár a történet életrajzi ihletésű, minden bizonnyal fikciós elemeket tartalmaz – sugalmazza a szöveg didaktikus jellegét.

A történet először a *Magyar Polgár* 1884-es áprilisi számában tűnik fel, *Hogyan lettem én filomszemitává?* címen. A politikai napilap azt is közli, hogy a szöveget Jókai az Országos Kisdedóvó Egyesület április 27-ei matinéján olvasta fel.⁴⁶ A nyomtatásban közölt beszéd teljes egészében azonos az első, kötetben megjelent szövegváltozattal, az 1886-os, önéletrajzi ihletésű, *Életemből* visszaemlékezésével, az *Én és a zsidókkal*.⁴⁷ A felolvasáson minden bizonnyal óvodás korú gyermekekkel foglalkozó pedagógusok vettek részt, így lehetséges, hogy a felolvasás a jövő generációjának elfogadásra és empátiára való nevelését célozta. A közvéleményre döntő hatást gyakorló Jókai narratívájának tükrében ennek a történetnek a továbbadása érzékenyítő, példamutató tanulságként szolgálhat.⁴⁸ Egy tíz évvel később publikált változat közlésének funkciója szintén az elfogadásra nevelés. Az eltérés mindössze annyi, hogy a közvetítő és a befogadó fél közti kapcsolat közvetlenné válik, a történet egyenesen a tanulókhoz szól. A *Hogyan tanított engem a jó anyám a felebaráti szeretetre?* az *Iskolai Szemle* hasábjain jelent meg.⁴⁹ Az előző verzióhoz képest egyes szöveghelyeket nyelvileg egyszerűsítettek annak érdekében, hogy az erkölcsi iránymutatás közérthetőbb legyen a korosztály számára. A történet nevelés-és oktatásügyi felületeken való megjelenése szemléletes

⁴⁴ *Uo.*, 389.

⁴⁵ *Uo.*, 391.

⁴⁶ JÓKAI Mór, *Hogyan lettem én filomszemitává?*, Magyar Polgár, 1884/99, 194.

⁴⁷ A kötetben felelevenített események mindamellett, hogy gazdag beszámolóként szolgálnak Jókai gyermek-és fiataalkori élményeiről, valamint írói pályafutásáról, ezeken keresztül átfogó képet is nyújtanak a 19. századi Magyarország társadalmi és politikai viszonyairól. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy Jókai művében külön fejezetet szentel a zsidósággal kapcsolatos őselményeinek megosztására: a személyes történet megosztása mellett ezzel egy aktuális társadalmi jelenség tüneteire irányítja a figyelmet.

⁴⁸ Az 1840-as évektől már egyre jellemzőbbé vált, hogy a zsidóság neológ ágával szimpatizáló, társadalmi integrációt igénylő zsidó családok állami intézményekbe iratták gyermekeiket, a hagyományos zsidó *jesivát* preferáló ortodoxokkal szemben. Az anekdota talán hozzájárult a szegregáció felszámolását, a tolerancia elsajátítását célozta. KOMORÓCZY Géza, *A zsidók története Magyarországon II. 1849-ig-től a jelenkorig*, Pozsony, Kalligram, 2012, 820-825.

⁴⁹ JÓKAI Mór, *Hogyan tanított engem a jó anyám a felebaráti szeretetre?*, Iskolai Szemle, 1894/1, 8.

példája annak, miként tett Jókai nyilvános kísérletet a zsidóság társadalmi integrációjának érdekében. Ebben a változatban a történet kezdőpontja Koricsáner megjelenése, az előítéletek kialakulásáról szóló bevezetést a lap – vélhetően a sztereotípiák elkerülése végett – nem közli.

Egészen más irányból közelítik meg a történetet a zsidó sajtóban megjelenő szövegközlések. Jókai ezekben is rendre a közösség patrónusaként, a két fél közti közvetítőként jelenik meg. Míg a nemzsidó lapok hasábjain közölt tárcákban a közösségi elfogadás és a szociális érzékenyítés eszménye dominál, addig a zsidó sajtóorgánumok publikációiban a szerző – és az eddigiekben tárgyalt szöveg is – sokkal inkább egy állandó hivatkozási pont, kvázi a zsidó integrációt legitimáló funkcióval rendelkezik. A nemzetközi elismertségnek örvendő, nézeteit a politikai színtéren is képviselő, a közgondolkodást alakítani képes író pártfogása referenciális kapaszkodóként szolgált a marginalizált közösség számára.⁵⁰ Bernstein Béla már említett, Jókait tematizáló beszéde, és 1925-ös összefoglaló írása is beilleszthető ezen szövegek sorába. A szombathelyi, majd nyíregyházi főrabbi különösen kiemeli a fiatal Jókai és Koricsáner történetét, és érezhetően a zsidó diák által elhangzott fentiekben idézett részletet helyezi a központba. Jókai zsidósághoz fűződő viszonyának taglalását eköré igyekszik építeni, úgy véli, ezt a védelmező magatartást „bizonyítja egész élete, lelkének minden megnyilatkozása.”⁵¹

Az anekdota külföldi izraelita platformon is feltűnik: 1932-ben az *Egyenlőség* egy 1898-as francia zsidó sajtóban megjelent, Magyarországon mindezidáig ismeretlen Jókai-interjút hoz napvilágra⁵², melyben a riporter az antiszemitizmus hazai állásáról faggatja az író.⁵³ Miután kifejti ezzel kapcsolatos véleményét, Jókai elmeséli a Koricsáner-történetet. Az *Egyenlőség*ben közölt fordítás szerint Jókai ekképpen zárta az interjút: „Ettől fogva Koritschoner lett a legjobb barátom s rajta keresztül tanultam meg becsülni és szeretni a zsidókat.”⁵⁴ Az eredeti, francia közlésben azonban ilyen kijelentés nem olvasható, a szerző mindössze annyit állít, hogy onnantól kezdve „a zsidók, barátja, filozemita lett.”⁵⁵ A fordításban nyilvánvalóan látható hozzátoldás – bár a tartalmat nem módosítja jelentősen, – jól példázza, hogy a szerkesztők a

⁵⁰ Különösen igaz ez akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az *Egyenlőség* például az 1882-es tiszaezlári per hatására kezdte meg működését. Az országos botrány hatására a parlamentben és a közbeszédben is erősödő antiszemita nézetek elfojtásához egy ilyen történet is hozzájárulhat.

⁵¹ BERNSTEIN, Jókai..., i. m., 9.

⁵² Jókai Mór ismeretlen nyilatkozatai az antiszemitizmusról és a zsidókról, melyeket egy francia újságíró előtt a zsidókérdésben tett, *Egyenlőség*, 1932/52, 29-30, 12.

⁵³ Az interjú négy évvel a francia politikát felkavaró, az antiszemitizmus kérdéseiről éles vitát kiváltó, a köztudatban még intenzíven élő Dreyfus-botrány után készült. Az eredeti közlést lásd itt: *Maurice Jokai et les juifs*, *L'univers Israélite*, 1898, 53. sz., 836 – 839.

⁵⁴ Jókai Mór ismeretlen..., i. m., *Egyenlőség*, 12.

⁵⁵ «Dés lors j'ai été un ami des juifs, un philosémite.», *L'univers Israélite*, 1898/53, 836.

baráti kapcsolat hangsúlyozása által erősíteni igyekeztek a zsidóság kedvezőbb megítélését. Bizonyos kijelentések felnagyítása, túlzott mértékű továbbgondolása szintén visszatérő, bevett gyakorlat. 1925-ös *Jókai és a zsidók* című cikkében⁵⁶ Gábor Gyula, a pesti hitközség főtitkára Bernsteinhez hasonlóan az ifjú Jókai és a zsidó diáktárs kiengesztelődésének történetéből kiindulva vázolja fel Jókai zsidóbarát beállítottságát, és arra a következtetésre jut, hogy „ettől kezdve Jókai úgy érezte, hogy őt a gondviselés a zsidók védőjének küldötte a világra.”⁵⁷ Ugyanúgy, ahogyan a nyíregyházi hitközség vezetője, szorosan ehhez a mozzanathoz kapcsolja a szerző első szépirodalmi művét, a Magyar Tudós Társaság pályázatára 1843-ban benyújtott *A zsidó fiú* című drámát, melyről megjegyzi: „nem programdráma, alakjai mindenre inkább alkalmasak, mintsem arra, hogy a zsidót megkedveltessék a közönséggel.”⁵⁸

3. Ki volt Fortunatus Imre?

De ki is ihlette annak a zsidó fiúnak az alakját, aki nem feltétlenül minősül a legalkalmasabbnak arra, hogy sorstársait a közvélemény szimpatikusabbnak ítélje? A személyét és kincstárnoki működését tárgyaló források és tudományos munkák⁵⁹ összegzése alapján egy számos ponton homályos és bizonytalan, ám a főbb mozzanatok tekintetében egyezést mutató kép rajzolódik ki az alkincstartóról, akire Komoróczy Géza méltán hivatkozik úgy, mint „a legismertebb, a magyar történeti irodalomban sűrűn emlegetett zsidó személyiség a középkorban.”⁶⁰ Eredeti nevét illetően is eltérések mutatkoznak. A számos névváltozat közül a későbbiekben Salamon ben Efrájimként fogok rá hivatkozni, hiszen Jókai is ezt a nevet választotta fikcionális karakterének.⁶¹ Salamon a 15. században született, az Ibériai-félsziget területén, gazdag, befolyásos, spanyol gyökerekkel rendelkező zsidó családban.⁶² Spanyolországból a zsidókat 1492-ben űzték el, ezt követően érkezett feleségével és két gyermekével Magyarországra, ahol hosszasan tartott fenn tiltott romantikust viszonyt egy budai keresztény asszonnyal.⁶³ A házasságtörés titkára fény derült, a férfi pedig csak a keresztény

⁵⁶ GÁBOR Gyula, *Jókai és a zsidók*, Egyenlőség, 1925/34, 11.

⁵⁷ *Uo.*

⁵⁸ *Uo.*

⁵⁹ Lásd: 2. számú lábjegyzet

⁶⁰ KOMORÓCZY Géza, *A zsidók története Magyarországon I...*, i. m., 344-345.

⁶¹ A fenti források a leggyakrabban még a Snéor, Sálmán, Slomó lehetséges neveket említik.

⁶² A pontos születési évről nincsenek adataink. A család eredetéről és történelméről bővebben itt: BÜCHLER *Szerencsés...*, i. m.

⁶³ Szeretőjének, majd későbbi feleségének, a Budára települt, kolozsvári német patrícius asszonynak, Holdin Annának személyéről és későbbi sorsáról bővebben itt: HARASZTI György, *Az „igazi”...*, i. m., 231, 238.; KOHN Sámuel, *A zsidók...*, i. m., 273.

hitre való áttérés feltételével menekülhetett meg a halálbüntetéstől.⁶⁴ Ennek eleget téve, és családját a budai gettóban hátrahagyva kikeresztelkedett⁶⁵, keresztfiául Perényi Imre nádor fogadta, a keresztségben ezért kapta ő maga is az Imre nevet. Az évek múlásával igen magas pozícióba sikerült emelkednie: II. Lajos alkincstartóvá nevezte ki – így máris érthetővé válik a Szerencsés ragadványnév eredete –, az uralkodó kegyeit élvezve pedig továbbra is igyekezett támogatni hajdani hitsorosait.⁶⁶ A zsidó társadalom éppen ezért úgy tekintett rá, mint egy közülük származó patrónusra, aki csak színleg tért át, és ezt az álcát arra használja, hogy felkarolja kitaszított sorstársait. Erre Kohn Sámuel is felhívja a figyelmet: „kitérése nem meggyőződésből, sem pedig hideg számításból s egyáltalán nem előre megállapított terv szerint történt, hanem egyszerűen azért, hogy súlyos büntetéstől meneküljön, tehát külső kényszer következtében, váratlanul s készületlenül: ezután is testestül, lelkestül zsidó maradt és teljes szívvel csüggött előbbi hitfelein s régi vallásán.”⁶⁷ A kincstárnok azonban minden elítélendő megtestesítője volt a keresztény többség szemében: a kizsákmányolás, a nép pénzén meggazdagodás, egyenesen a pénztelenség kiváltó okává is ő vált. Az ő szemszögükből nézve Szerencsés „fösvénységére és pénzhalászására nézve, soha nem szűnt meg zsidó lenni”.⁶⁸ „Szalkai László váci, később egri püspök, majd esztergomi érsek emberének tartották: vélhetőleg a nagyhatalmú főpapnak és kancellárnak köszönhette alkincstartói megbízatását.”⁶⁹ Nándorfehérvár 1521-es elestének alkalmával a Szapolyai-párti köznemesek megvádolták azzal, hogy hanyagságtól és nyereségvágytól vezérelve, szándékosan későn indította útjára a város megmentéséhez szükséges pénzt és fegyvert, így többek között őt okolták a megsemmisítő vereségért. 1525-ben, az országgyűlésen már halálra ítéletét követelték II. Lajostól, aki azonban csak börtönbüntetést szabott ki Szerencsésre. A vádlott mindössze egy hónapot raboskodott a budai Csonkatoronyban. Kiszabadulása alkalmából hatalmas lakomát rendezett, ekkor történt, hogy házát kvázi megostromolta az elégedetlen nemesek tömege. Johann Christian von Engel 1797-es, a Magyar Királyságról és szomszédos területeiről szóló

⁶⁴ „Az akkori jogfelfogás a zsidó és keresztény közti nemi érintkezést főbenjáró bűnnek tekintette: kemény szigorral (megcsonkítás), gyakran halállal büntette, és a halálbüntetést, különösen a zsidókon, ritka kegyetlenséggel hajtották végre.” HARASZTI György, HARASZTI György, *Az „igazi” ...*, i. m., 231.

⁶⁵ Haraszi György szerint a kikeresztelkedés valamikor 1505 és 1510 között történhetett.

⁶⁶ Előfordult például, hogy budai zsidók ellen emelt vérvádat hiúsított meg, sőt; héber kútforrások szerint a prágai zsidók kiűzését is ő akadályozta meg. Bővebben lásd: Kohn, *Héber ...*, i. m., 75–81., *Az „igazi” ...*, i. m., 235–237.

⁶⁷ KOHN, *A zsidók ...*, i. m., 279.

⁶⁸ BUDAI Ferenc, *Magyar ország polgári históriájára való lexicon, a XVI. század végéig. – III.*, Nagyvárad, Budai É'saiás, 1805, 326-327.

⁶⁹ GYÖNGYÖSSY, *II. Lajos ...*, i. m. 607.

terjedelmes történeti munkájában⁷⁰ részletesen leírja, amint „Imre zsidó”⁷¹ rezidenciájának ajtajait betöri a feldühödött sokaság, miközben ő éppen vendégei társaságában költi estebédjét. Többedmagával a városfalon, kötéllel leereszkedve kényszerül menekülni, házáat az éjszaka folyamán az összegyűlt tömeg kifosztja, a bort és az aranyat egészen hajnalig hordják ki az épületből, a hatóságok pedig nem tudtak közbeavatkozni. Másnap a ház előtt hajdúkból és huszárokból álló sokadalom sereglik össze, hogy felfeszítse Imre zsidó házáat ablakait, majd a tömeg harmadnap korán reggel az egész zsidónegyedet kifosztja. Az esetről Istvánffy Miklós, humanista történetíró is beszámol *A magyarok története* nyolcadik könyvében: „Nem sokkal később Szerencsés Imre igen gazdag házáat [...] támadták meg [...] nagy szidalmak és átkozódások közepette az ő hibájául és bűnéül róva fel Belgrád elvesztését, [...] több mint 60 000 [...] aranyat vittek el, ahogy ő maga bizonygatta nagy könnyhullatással, miután véresre verve elmenekült otthonról. Ez vezetett idő előtti halálához: ez a kapzsiságáról közismert férfiú, aki még az életénél is jobban szerette az aranyat, megtörve a nagy kár fölötti hatalmas fájdalomtól, nemsokára eltávozott az élők sorából.”⁷² Szerencsés Imre nem sokkal a mohácsi csata előtt teljesen eltűnt a köztudatból, minden bizonnyal valóban életét vesztette. A forrásokból összességében kettős megítélése rajzolódik ki: „akik átkot szórtak fejére a rákosi országgyűlésen, torzították, a zsidó tudósítás pedig retusálta vonásait.”⁷³

4. Jókai Fortunatus-képe

4.1 A történeti munkák tükrében

Jókai érdekesnek találta az áttért kincstárnok históriáját, de pontosan nem tudni a szerző mely történeti munkákat olvashatta, és használhatta fel *A zsidó fiú* és később keletkezett Fortunatus-történeteinek történelmi megalapozásához, az alkincstárnok alakjának megformázásához. Istvánffy idézett munkáján kívül potenciális forrásra lelhetett Pray György feljegyzéseiben,⁷⁴ valamint a fentiekben már szintén idézett Budai Ferenc *Magyarország polgári históriájára való lexikonjában*. A németnyelvű források tekintetében – Engel munkája

⁷⁰ ENGEL, Johann Christian, *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, Halle, Johann Jacob Oebauer, 1797. Magyar fordítását lásd: DERNSCHWAM, Hans, *Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló*. közreadja TARDY Lajos, Bp., Európa Könyvkiadó, 1984., 121–122.

⁷¹ DERNSCHWAM, *Erdély...*, i. m., 121.

⁷² A latin eredeti nyomán készült fordítást lásd: *„Nekem itt zsidónak kell lenni”...*, i. m., szerk. KOMORÓCZY 147.

⁷³ BÜCHLER *Szerencsés...*, i. m.

⁷⁴ JMÖM, Drámák 1., 747.

mellett – a kritikai kiadásban Fessler és Leipzig írásai merülnek fel potenciális inspirációként.⁷⁵ Ahogyan arra a kritikai kiadás is rávilágít,⁷⁶ Jókai számára az ezekben a munkákban fellelhető történelmi tényanyag pusztán a művészi feldolgozás kiindulópontját jelentette, sokszor függetlenedett tőle, vagy éppenséggel teljes mértékben ellene ment.⁷⁷ A hátrahagyott feljegyzések vázlatossága, néhol ellentmondásossága révén kötetlenebb keretek közt válik alkalmazhatóvá az alkotói szabadság. Ez egy komplex, többdimenziós karakter megalkotásának lehetőségével kecsegtethetett Jókai számára. A rendelkezésére álló munkák különösen keveset szólnak Fortunatus egykori magánéletéről, javarészt már kincstárnoki minőségében foglalkoznak vele. Jókai pedig éppen az előbbire építkezik: az a csekély magánéleti szál, melyet a historikusok ismertetnek, alkalmasnak bizonyul arra, hogy a szerző valóság és fikció határvonalán egyensúlyozva, az írói képzeletet segítségül hívva kiegészíthesse a történeti munkák által felvázolt képet. Pontosan ezért a közismertté válás mozzanata előtt ragadja meg Szerencsés Imre karakterét, és a nem hivatalos, kincstárnoki működésére helyezi a hangsúlyt, inkább személyiségének magánemberi aspektusa, valamint e kettő összeütköztetése lesz központi szerepben a drámában és az elbeszélésben is. Ezekben kezdetben a hivatalviselést megelőzően, egyszerű közemberként mutatja meg a főszereplőt, így a későbbiekben az országszerte ismert, uralkodói pártfogás alatt álló, dúsgazdag, kereszténnyé lett kincstárnok mögül felsejlik Salamon, a zsidó fiú. A *Fráter György*ben azonban nem ismerjük meg fiatalkori énjét és múltjának részleteit. Ebben a regényben csupán mellékszereplőként találkozunk a kincstárnok alakjával, bár számos utalás vonatkozik egykori életére.

A 16. századi alkincstárnok történeti munkákban vázolt alakja kiváló alapot szolgáltat egy drámai mű megalkotásához, hiszen életútjának meghatározó fordulatai mind embert próbáló, identitásformáló dilemmákra és tragikus konfliktusokra épülnek. A házasságtörés és a titkos szerelmi viszony által központi szerepet kaphat a társadalmi normákkal való szembeszállásának, valamint az egyén felelősségtudatának kérdése. Ebből következően a feleség és a gyermekek hátrahagyása a lelkiismereti terhekkal szembeni küzdelem megjelenítésének lehetőségét hordozzák magukban. Az elhagyott múlt kísértése visszatérő, baljós érzékeltetése lehet annak, hogy a főhős életében vannak még elvarratlan szálak. Az ebből

⁷⁵ Uo.: „Fessler és Engel nem szólnak Szerencsés magánéletéről, haláláról, de a Mohács előtti pártharcok ismertetése során többször is megemlékeznek – eléggé barátságtalan hangon – viselt dolgairól. Mindketten megemlítik a Belgrád elvesztésével kapcsolatos mulasztásait, a hatvani és a rákosi országgyűlésen ellene felhozott vádak, rövid ideig tartó fogságát, onnét való kiszabadulását és budai palotájának kifosztását.”

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Perényi Imre például már 1519-ben meghalt, így a valóságban nem írhatta alá Szerencsés halálos ítéletét, mint ahogyan azt a drámában teszi. Uo., 747–748.

fakadó felelősségvállalás problematikája pedig erősítheti a tragédia kibontakozásának szükségességét. Az alkincstárnoki rang megszerzése, a hatalmi pozíció és az arra válaszként kapott közgyűlölet, valamint a társadalmi elismerés és megbélyegzés ellentéte összetett társadalmi és pszichológiai szituációt teremthetnek, melyek akár meg is alapozhatják a központi karakter sorsának tragikus végkimenetelét. Az egyén belső vívódásának bemutatására azonban mégis az áttérés dilemmája bizonyul a legalkalmasabbnak, hiszen a vallásváltás révén az egész személyiségre kiható identitásátalakulás megy végbe. Ez a metamorfózis egyszerre érinti az egyén szubjektív, belső világát, miközben környezete róla alkotott képét is módosítja, e kettő összehangolása pedig Szerencsés identitásának radikális újradefiniálását igényli. Az ebből fakadó potenciális identitásválság ily módon nem csupán az önazonosság elvesztésének veszélyét hordozza magában, hanem annak új alapokon való újjáépítését is megköveteli. A karakter mindezekon ráadásul a középkori Magyar Királyság hanyatlásának végső szakaszában, a Mohács előtti időszakban megy keresztül. Fejlődése egy olyan feszültségekkel teli történelmi periódusban bontakozik ki, melyet leginkább a belső megosztottság, az oligarchikus törekvések és a központi hatalom meggyengülése jellemzett. A történetírók által felvázolt Fortunatus-kép és a korszak, melyben az alkincstárnok élt, tehát kitűnő kiindulási pontként szolgál egy olyan történet megformálásához, melyben a permanensen jelen lévő lelkiismereti vívódás, a hitéleti és társadalmi válság, valamint a hatalom és erkölcs között feszülő ellentétek szorosan összefonódnak. Ezek mind lehetőséget adnak a lélek legmélyebb vívódásainak tragikus bemutatására, mindezt pedig a 16. század első felének hatalmi intrikái, pártharcai és a társadalmi-politikai feszültségei keretezik.

4.2 Fortunatus-variációk

Jókai életművében a kincstartó alakja öt alkalommal jelenik meg. A szövegtörzs egyes elemei között eltelt idő nem csupán a szerző Fortunatus-ábrázolásának módjában hozott változást, de a magyarországi zsidóság társadalmi és politikai helyzetének alakulásában is. A kérdéskörben Jókai nemcsak az újságok hasábjain és a parlamentben foglalt állást, hanem szépirodalmi munkáinak zsidóábrázolásával is. Ezt szemléletesen tükrözik a Fortunatus-történetekben időről időre megjelenő módosítások. Ezek mind tartalmilag, mind a műfajváltásból adódó eltérő formai kötöttségeknek köszönhetően jelentősen módosítanak azon, miként konstruálódik a főszereplő alakja, és ezáltal hogyan formálódik az olvasó zsidóságról alkotott percepciója.

A tizennyolc éves Jókai első irodalmi alkotását, *A zsidó fiút* a Magyar Tudós Társaság 1843-as drámapályázatára nyújtotta be.⁷⁸ Ő maga is ehhez köti írói pályafutásának kezdetét.⁷⁹ Az *Én és a zsidók*ban a Koricsánerrel való megbékélés történetét követően Jókai említést tesz egy bizonyos kecskeméti zsidó osztálytársról, Gallia Fülöpről. *Az én életem regényében* ugyanerről a diáktársról jegyzi meg, hogy „ő volt az egyik motívuma annak, hogy az első darabomnak a tárgya zsidó fiú.”⁸⁰ A dráma mint az alkotói pálya origója több önéletrajzi ihletésű szövegben is visszaköszön. Az *Önéletírásomban*⁸¹, amellet, hogy *A zsidó fiú* szintén a karrier kezdőpontjaként tűnik fel, Jókai arról is említést tesz, hogy a dráma egyben a zsidó közösség elnyomatottságára is felhívja a figyelmet. Magát a darabot gyengének tartja, de érdekéért hozzáteszi: volt benne „egy merész emberi eszme, ami a korszellemet félszázaddal megelőzte, egy elnyomott faj szenvedéseinek égrekiáltása”.⁸² Jókai számára *A zsidó fiú* tehát ténylegesen meghatározó szereppel bírt. Erről árulkodik sógorától kapott 1843 novemberi levele is, melynek végén az író édesanyja is kíváncsian érdeklődik fia első műve felől: „hát a zsidó fiú mit tsinál írj felöle és iparkodj kiadatni”⁸³. A zsidó közösség több meghatározó tagja is úgy véli, hogy a dráma a szerző filozemita megnyilvánulásának kiindulópontja.⁸⁴ „Providenciális működését a zsidóság érdekében Jókai az irodalom terén kezdte meg” – szögezi le az Gábor Gyula az *Egyenlőségben*.⁸⁵

A következő Fortunatus-történetet, a *Fortunatus Imre* című elbeszélést a *Pesti Napló* tárcarovata közölte, 1852. június 16-a és július 9-e között. A tartalmi módosítások közül – a későbbi összehasonlító elemzés érdekében – fontosnak tartom megemlíteni, hogy míg a dráma Mórja az elbeszélésben a Leventa nevet kapja, *A zsidó fiú* Kajánja itt Fuggerként szerepel, történetbeli pozíciójukat és a karakterek közti dinamikát azonban neveik megváltoztatása nem befolyásolja. Az *Egyenlőség* 1887. október 16-ai számában olvasható *A Zsidó fiú* című cikk⁸⁶

⁷⁸ Jókai a pályázaton dícséretben részesült. A drámát nyomtatásban először a Magyar Szalon közölte, 1894-ben. A szerző Nemzeti Színházhoz benyújtott *A kincstárnok* című munkája minden bizonnyal a darab átdolgozása volt, a színház irattára azonban a második világháborúban megsemmisült. Lásd: JMÖM Drámák 1., 737–739.

⁷⁹ Lásd: 1893. április 9-én Kemény Nándornénak írt levelét: „Októberben lesz az ötven éves írói jubileumom. Ebben a hónapban hirdette ki a Magyar Tudományos Akadémia a legelső munkám („Zsidó fiú” cz. dráma) fölötti elismerő bírálatát. Ettől a naptól számítom írói pályafutásomat.” Lásd: *Uo.*, 737.

⁸⁰ JÓKAI Mór, *Az én életem regénye*, Bp., Révai, 1912, 173.

⁸¹ JÓKAI Mór *Összes művei*. Nemzeti Kiadás 1–100., Bp., Révai, 1894–1898. [A továbbiakban NK 100.]

⁸² NK 100., 1895, 138–139.

⁸³ JÓKAI Mór, *Levelezés (1833–1859)*, s.a.r. KULCSÁR Adorján, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 13.

⁸⁴ Lásd: BERNSTEIN, *Jókai...*, i. m., 7-8: „Hisz nem-e jellemző az ő nagy lelkére, hogy legelső nagyobb munkája, mellyel az Akadémia 100 aranyára pályázott 1843-ban és melyet nem 8 más, mint Petőfi másolt le, »A zsidó fiú« drámája volt?”

⁸⁵ GÁBOR, *Jókai... i. m.*, 11..

⁸⁶ *A »Zsidó fiú.« Egyenlőség*, 1887. október 16., 4–5.

ismeretlen szerzője azt állítja, hogy nemrégiben ő maga kereste fel Jókait, és arra kérte, adjon neki egy példányt *A zsidó fiúból*, mert sehol sem tudta megvásárolni. „Bizon ön is lekötelezne vele, ha nékem mutatna be belőle egy darabot.”⁸⁷ – feleli az író, majd hozzáteszi, első művét azóta nem látta, hogy 1842-ben Petőfire bízta.⁸⁸ A dráma kéziratát Jókai 1893-ig valóban elveszettnek hitte.⁸⁹ Az előkerülésről Szana Tamáshoz írt humoros hangvételű levelet elsőként a *Fővárosi Lapok*⁹⁰, majd az *Ország-Világ* közölte.⁹¹ Ebben a szerző önkritikával él többek között egykori forráshasználata kapcsán is.⁹² Emellett hajdani önmagát a túlvállalás vádjával illeti: „históriai alakok formálásához gyöngécské a kezeid”, „verselésed nagy bővében van a bombasztoknak, ideád nincs a színpadi technikáról”⁹³. A *Fővárosi Lapok* szerkesztőjével azt is közli, hogy mivel az eredeti drámát elveszettnek hitte, elkezdte újraírni. A levélhez az új változat eddig elkészült két jelenetét is csatolja. „Toto coelo más darab ez, mint a milyennek az újra megírásához én hozzá kezdtem.”⁹⁴ – teszi hozzá. Az *Egyenlőségben* megjelent cikk névtelen szerzőjének Jókai a két drámaváltozat közt írt elbeszélés olvasását javasolja, hiszen annak tárgya „Fortunatus Imre – a kérdéses zsidó fiú”⁹⁵. A cikk írója ekkor eszmél rá: „Tehát Jókai »Zsidó fiú«ja ugyanegy evvel a történeti alakkal!”⁹⁶

A rácsodálkozás nem indokolatlan. Bár a dráma és az elbeszélés címe egyazon személyt takarja, előbbiben Jókai még a közismertté válás előtti állapotában, „zsidó fiúként” nevezi meg a címszereplőt, utóbbiban azonban már a közszereplőként, kincstárnokként használt névvel fémjelzi alkotását. A dráma és az elbeszélés más értelmezési keretbe képes helyezni Fortunatus Imre történetét, a műfajváltás jelentős perspektíaváltást eredményez. Ennek oka, hogy a drámában a cselekmény a karakterek dialógusain és a szerzői utasításokon keresztül követhető, míg az elbeszélés esetében az elbeszélői fölérendelt szólam háttérinformációkat biztosít az olvasó számára az események történelmi és társadalmi kontextusáról, valamint a szereplők jellemvonásairól. *A zsidó fiú* a karaktereket mindössze dialógusaikra hagyatkozva, belső világukat feltárva mutatja be. Az olvasónak saját képzeletére hivatkozva kell megformálnia a

⁸⁷ Uo., 4.

⁸⁸ A pályázati felhívás kitétele volt, hogy a nevezett darabot idegen kéz másolja. Jókai a feladatra Petőfit kérte fel. Lásd: JMÖM, Drámák 1., 737.

⁸⁹ JMÖM, Drámák 1., 739.

⁹⁰ Jókai és a zsidó fiú, Fővárosi Lapok, 1893/XXX., 97, 827–828.

⁹¹ Jókai Mór, az ő első színdarabjáról. Ország-Világ, 1893/IV., 16, 258. [A továbbiakban: Jókai levele Szana Tamáshoz.]

⁹² Elégedetlenségét fejezi ki, hogy a kronológiai gátak révén még nem olvashatta Horváth Mihály *A magyarok története* és Szalay László *Magyarország története* című munkáit.

⁹³ Jókai levele Szana Tamáshoz

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ *Egyenlőség*, 1887/VI., 41, 4–5.

⁹⁶ Uo.

szereplőket, jellemeikről elhangzott szavaik alapján von le következtetéseket önmaga számára. Az elbeszélő explicit kijelentései azonban már tényeket közölnek a karakterek attribútumait illetően. A heterodiegetikus narrátor külső nézőpontjából motivációik artikuláltabbá válnak.

5. A dráma és az elbeszélés

A dráma kezdőpontja – in medias res – Salamon érzelmi kitörése. Szerelemtől megtévelyodva kéri Kajántól lánya, Judit kezét. A válasz rámutat a zsidó és keresztény közösség közti társadalmi kontextusra: „Hehe! zsidófiú! – mit álmodtál?”⁹⁷. A megszólítás aktusa nem a név individuális jelölőjén, hanem Salamon származásán, felekezeti hovatartozásán keresztül történik. Kaján egy közösség tagjaként aposztrofálja a fiút, az antropológiai egészet figyelmen kívül hagyva lényegében individualitásától fosztja meg. Salamon ezzel szemben a nevéen szólítja Kajánt. A kettejük közt végig megmaradó alá-fölé rendeltségi viszonyt ebben az esetben az egymáshoz való odafordulás, a megszólítás alapozza meg. A narrátor ezzel szemben azáltal kommunikálja a zsidóság kirekesztettségét az elbeszélésben, hogy részletes leírást ad a budai zsidónegyed nyomorúságos körülményeiről, és arról, hogy az ott élő zsidókat „a nemes urak és a szegénység pedig, ahol elől utól kapták, megverték, megdobálták, sőt a mi nem egyszer megtörtént, a szomszéd városnegyedek lakói rácsok ki is rabolták, s megölték őket”.⁹⁸ Kirekesztettségével maga Salamon is tisztában van. A drámában a következőképpen ad hangot saját jogi és társadalmi kívülállóságáról:

„Zsidó vagyok s hazátlan földeden
Nem olyan, mint más isten embere;
Mert gúny tekint szemem közé, s hová
Fejemet lehajtsam, nincsen birtokom;
Kizártatok a lét kényelmiből,
A tisztelet, hir és becsültetés
Számomra nem viruló szép virág.”⁹⁹

Úgy gondolja, zsidósága azonban nem jelenthet akadályt a szerelemben. Ugyanakkor a házasság intézményében való részesülés – mint a társadalmi integráció egy formája, és egyben személyes vágya – elérhetetlen számára. Amikor ennek áthidalására Kaján azt a feltételt szabja,

⁹⁷ *A zsidó fiú*, 8.

⁹⁸ *Fortunatus Imre*, Pesti Napló [A továbbiakban: PN], 1852. június 3., 1.

⁹⁹ *Uo.*, 8–9.

hogy Salamon keresztelkedjen meg, ő ezt elutasítja, hiszen ebben az esetben apja kitagadná¹⁰⁰. A kikeresztelkedés lehetőségével identitása kerül veszélybe, hiszen zsidósága önazonosságának alapját képezi. Elhatározza hát, hogy áttérés nélkül is megszerzi Juditot: „S bár elkárhozzak, ő enyém leend.”¹⁰¹ A cselekmény ezen pontonján kerül sor elsőként a kárhozat említésére. A dráma tetőpontjához közeledve az átok és a végzet motívumai a főszereplő és környezete hanyatlásával párhuzamosan, fokozott intenzitással reprezentálódnak a főszereplő és környezete hanyatlásával, anticipálva a történet tragikus végkifejletét. Az elbeszélésben szintén nyomon követhető ez a determinisztikus szólam. Elsőként közvetlenül azelőtt érvényesül, hogy Salamon megpillantaná Juditot: „rossznak senki sem születik, hanem a sors kénye-kedve hánynya az emberek.”¹⁰² Ezáltal az erkölcsi hanyatlás kiindulópontjává az elbeszélő a lánnyal való első interakció momentumát teszi. A narrátor megjegyzése magyarázatként szolgál a főszereplő későbbiekben elkövetett, erkölcstelen cselekedeteire, és részben fel is oldozza őt azok alól. A két műnem eltérő karakteralkotási technikájából adódóan az elbeszélésben a kívülálló nézőpontnak tulajdonítható antropológiai pozitivizmus számlájára írható a későbbi hanyatlás, a dráma Salamonja ezzel szemben lényegében saját feje felett mond átkot.

A Judit iránt fellobbant szerelem körülményei a drámában tisztázatlanok. Salamon örülete indokolatlannak, a házasodási szándék erkölcstelennek tűnik, ahogyan azt Kaján is megjegyzi: „Eszed lehetne, hisz nem vagy gyerek. / Nőd van neked otthon s porontyaid.”¹⁰³ A *Fortunatus Imre*ben azonban a főszereplő motivációja éppen azért válik érhetőbbé, mert az omniszciens narrátor képes leírást adni karaktereiről. Ezáltal megismerhetjük a Salamon környezetét meghatározó körülményeket – különös tekintettel családját –, így döntéseinek indítékai észszerűbbé válnak az olvasó számára. A szerző például a drámában édesapját, Izsákot már első feltűnésétől kizárólag egyoldalúan, csak pénzével törődő, fösvény uzsorásként ábrázolja. Az elbeszélésben azonban a narrátor azt is kiemeli, hogy ő maga is többször találkozott vele, s Izsák „oly alázatosan köszönt mindannyiszor”¹⁰⁴. A prózai forma a karakter gyarlóságának árnyalására is széleskörűbb kereteket biztosít. Megtudhatjuk például, hogy Izsák fia feleségét, a feketeszemű Aishát, akinél „az egész zsidósoron nem volt szebb asszony”¹⁰⁵, elküldte a kamaráshoz a harmincadok bérére feljogosító papírért, hiszen „Zsigmond úr nagyon

¹⁰⁰ „...apám / Ugy többé nem fogadna fiának.” *Uo.*, 10.

¹⁰¹ *Uo.*

¹⁰² *Fortunatus Imre*, PN, 1852. június 23., 2.

¹⁰³ *A zsidó fiú*, 9.

¹⁰⁴ *Fortunatus Imre*, PN, 1852. június 17., 1.

¹⁰⁵ *Uo.*

szereti a szép fekete szemeket”¹⁰⁶. Míg *A zsidó fiú*ban nem esik szó arról, mi jellemzi apa és fiú kapcsolatát, a *Fortunatus Imre* elbeszélője erről is részletesen beszél. Az uzsorás erkölcsi romlottságát példázza az is, hogy fiát a szakadó esőben küldi el Fuggerhez üzletelni, és amikor a szombatonként a ház körüli munkákat ellátó Péter felajánlja, hogy elkíséri, nehogy bántódása essék, a következő szavakkal utasítja vissza: „kend nem arra született, hogy ilyen időben egy rossz zsidógyereket kísérgessen az utcán”¹⁰⁷. Izsák fia hogylétével látványosan nem törődik, ezt bizonyítja azon állítása is, miszerint nem bánná, ha ellensége végezne fiával, hiszen akkor beperelhetné. Családi körülményein kívül magáról a címszereplőről is megtudhatjuk, hogy „valami szokatlan vadság volt éles, fekete szemeiben, mindig úgy járt az utcákon, mintha valaki kergetné, s ő meg-meg akarna állni, hogy visszaforduljon rá; a fal mellé húzódva járt szüntelen, s ha találkozott bármi becsületes emberrel, mintha megijedne tőle, kikerülte”¹⁰⁸. Távolságtartása az emberekkel szemben a környezete által tanúsított megvetés következménye, egyfajta belső védekezés, önkéntes elkülönülés.

Mindez azt bizonyítja, hogy az áttérés lehetőségének felmerülésekor teljesen más képpel rendelkezik az elbeszélés olvasója, mint a drámáé. *A zsidó fiú* Salamonjából előzetes ismeretek nélkül mindössze annyit látunk, hogy a hirtelen fellobbant szerelem hevében képes lenne elhagyni feleségét és gyermekeit, ami a megfelelő háttérinformációk nélkül impulzív, illogikus döntés látszatát kelti. Az elbeszélésből azonban egyértelművé válik, mi az, amiért végül mégis képes a család hátrahagyása mellett dönteni: „Elmérgesülve gondolt sorsára, és végig tekintve mindazon szenvedéseket, miket a mióta eszét tudta, meg kellett érnie, és nem találva semmi okot, mi által azt megérdemelte volna, keserű gyűlölettel látott maga körül mindent, utálta apját, nejét, gyermekeit, a világot, melyben élt, a hazát, melyben bujdosott és a sorsot, melynek alá volt rendelve.”¹⁰⁹ Mindezek fényében artikulálttá válnak az áttéréshez vezető motivációk. A drámabeli egyetlen okhoz, a Judit iránt érzett szerelemhez az elbeszélésben hozzájárul még a társadalmi kirekesztettség, Aisah hűtlensége és Izsák ridegsége is. Éppen ezért, míg *A zsidó fiú*ban kezdetben ellenáll a vallásváltásnak, az elbeszélésben ő maga ajánlja azt fel Fuggernek, hiszen gyűlöli életét. A kikeresztelkedés tehát egyszerre válik a megvetett családtól való elszakadás, a társadalmi integráció és a vágyott nő megszerzésének zálogává. Míg áttérése a *Fortunatus Imré*ben önkéntes elhatározás, a drámában Kaján nyomására meghozott, kikényszerített döntés. Salamon az áttérés elutasítását követően az első felvonás hatodik

¹⁰⁶ *Fortunatus Imre*, PN, 1852. június 3., 2.

¹⁰⁷ *Fortunatus Imre*, PN, 1852. június 23., 1.

¹⁰⁸ *Fortunatus Imre*, PN, 1852. június 17., 1.

¹⁰⁹ *Fortunatus Imre*, PN, 1852. június 23., 2.

jelenetében megpróbálja erőszakkal elrabolni Juditot. Amikor a lány szerelme, Mór, rajtakapja, Kaján üzletet ajánl: nem jelenti fel Salamont, így ő megmenekül a büntetért járó halálbüntetéstől, cserébe azonban át kell térnie. Titkos terve az, hogy ha a fiú konvertitaként meggazdagszik, hozzáadja lányát, és ő maga részesül a haszonból. Judit Kaján szemében a meghozandó áldozattá, Salamonéban pedig azzá válik, amiért áldozatot kell hozni. Ezt vetíti előre a dráma Vergilius *Aeneis*éből származó kettős mottója is: „Kárhozatos kincsszomj, mire nem viszed emberi lelkünk!”; „Rettenetes Szerelem, mire nem viszed emberi lelkünk!”¹¹⁰ Az idézetek anticipálják Kaján és Salamon lelkének elkárhozását, előre jelzik az olvasó számára, hogy a dráma embertelen cselekedetek színterévé fog válni. *A zsidó fiúról* írt tanulmányában Szilágyi Márton is e két jelmondat fókuszmeghatározó szerepét hangsúlyozza: „a darab élén található két Vergilius-mottó éppen a szerelem és a pénz által kiváltott, kontrollálhatatlan érzelmek eluralkodására irányítja a figyelmet.”¹¹¹

Jókai az áttérést és annak a főszereplő általi megélését is másként ábrázolja a két változatban. A drámában a kikeresztelkedés okozta identitásválság intenzívebbnek érzékelhető, mint az elbeszélés esetében. Ennek oka, hogy a címszereplő drámabeli monológjai által az áttérés közvetlen, szubjektív tapasztalata kerül a középpontba, míg az elbeszélésben az önnarráció eszközével ezt a szöveg nem teszi láthatóvá. Míg a *Fortunatus Imrében* Salamonnal egyszerűen csak megtörténik a vallásváltás, *A zsidó fiúban* a tényleges, belső metamorfózis dilemmái realizálódnak. Az eddigi Salamont a második felvonás kezdetekor, a szereplők felsorolásánál már „Imre, keresztelt zsidó” -ként tünteti fel a szöveg, explicit módon jelezve az identitásváltást, a névváltoztatáson keresztül. Erre az átváltozásra azonban környezete tagjai eltérően reagálnak. Perényi Imre, az ország nádora, aki keresztapaként vesz részt a szertartáson, a fiú megkeresztelkedését az újjászületéssel azonosítja. Az ő narratívája szerint tehát Salamon, a zsidó fiú meghalt, új élete – Imreként – a keresztség felvételével kezdődik. Ezt megerősítve hangsúlyozza, hogy újjászületésének köszönhetően immár ő is részese a „honnak, melly eddig csak mostohád volt”.¹¹² Az őt korábban, zsidóként elutasító külvilág egyes tagjai most érdekvezérelten közelednek hozzá, képmutató módon továbbra is zsidónak tekintik, ha a helyzet úgy kívánja. Ezt az álláspontot példázza az a nemes is, aki a keresztelő után rögtön azt az ajánlatot teszi Imrének, hogy titoknokaként segítsen neki pénzhez jutni, mindezt pedig arra

¹¹⁰Első: *Aeneis*, III. ének, 56. sor. Második: *Aeneis*, IV. ének, 412. sor. Lásd: JMÖM, Drámák 1., 772.

¹¹¹ SZILÁGYI, *Egy legendásított..., i. m.*, 19.

¹¹² *A zsidó fiú*, 29.

a sztereotípiára alapozza, hogy így zsidóként szerzett ügyességét tovább kamatoztathatja.¹¹³ Az Imrét továbbra is megvető szereplők közé tartozik Kaján is. A Judittal való házasság feltételül olyan anyagi követelményeket szab, amelyek az apjától és annak vagyonától elszakadt Imre jelenlegi, elszegényedett helyzetében teljesíthetetlenek. Ez az újabb társadalmi gát tovább erősíti a címszereplő helyzetének ellehetetlenülését: korábban zsidósága miatt nem vehette el a lányt, most pedig szegénysége áll célja útjába, így magának az áttérésnek az értelme is megkérdőjelezhetővé válik. Ezt a benyomást erősíti az is, hogy még Kaján is, aki belekényszerítette zsidó identitása hátrahagyásába, annak ellenére, hogy kegyelmes úrnak szólítja, a következő szavakat intézi hozzá: „Bizony zsidó te most is.”¹¹⁴

Kaján nézőpontjával néhol maga Imre is képes azonosulni. Új identitásához való ellentmondásos viszonyát jól mutatja, hogy noha korábban megtagadta Izsákot, bizonyos helyzetekben mégis apjaként hivatkozik rá.¹¹⁵ Ez a beszédfordulat arra utal, hogy a metamorfózis nem teljes, belső azonosulás nem következett be. Az átváltozás elmaradásának kifejeződése Imre vallomása is, amelyben a keresztelési szertartás során átélt élményeiről számol be:

„Hol mindenütt hordoztak, nem tudom,
Ugy tetszék, mintha énekhangokat
Körülem zúgni hallottam vala,
Mint messze szélnek búsúlt fűvatát, -
Komoly beszédet nagy csend közepén.
Sok népet, rám fordítva arcaik,
S hideg víznek fejemre csordulását,
De még hidegebb lélekborzadást.”¹¹⁶

A „lélekborzadás” kifejezi az új identitás kialakulásának képtelenségét. Az, hogy a megkeresztelkedési szertartás rituális elemeivel sincsen tisztában, szintén alátámasztja, hogy áttérése nem önszántából, hitből történt, hanem külső kényszer hatására, melyet a társadalmi kizártság és Kaján zsarolása idéztek elő. A környezete és önmaga áttéréshez való ellentmondásos viszonya az identitásváltás kérdését problematizálja: vajon valóban megtörtént-e a metamorfózis, vagy az csak formális, látszólagos?

¹¹³ Uo., 30.: „...te még / Tegnap azon nemzetbe tartozál / Melly szerte szórva széles e világon / E titkot tudja, mint kell pénzt szerezni,”

¹¹⁴ Uo., 32.

¹¹⁵ Uo.: „Apám nem tudja, hogy fia valék, / Azt mondja ő, hogy néki nem leve / Keresztény gyermeke...” Uo

¹¹⁶ Uo., 30.

Az elbeszélés irányából vizsgálva a változás elfogadása magától értetődőbbnek tűnik, mivel a szövegben nincs közvetlen utalás arra vonatkozóan, hogy a főszereplő vívódna a kettős identitásával kapcsolatban. Magának a keresztelkedésnek az aktusa és annak személyes megélése nem részletezi az elbeszélő, az átváltozás pusztán külső narratív elemként van jelen, szubjektív aspektusai a háttérbe szorulnak. Az egykori Salamon a történet egy pontján Imreként mutatkozik be Judit kedvesének, Leventának, akit fenyegetéssel figyelmeztet, hogy tartsa magát távol a lánytól. Az áttérésről az olvasó ezt követően értesül, amikor az elbeszélő leírást ad Fortunatus Imre palotájáról: „Ez volt ama zsidó fiú, Salamon, ki megkeresztelkedvén a sacramentomban Imre nevet kapott, a Fortunatust a sors toldotta hozzá.”¹¹⁷ A vallásváltoztatást társadalmi pozícióváltás követi: a nemes urak „látva Imrének szándékaik iránt való engedelmisségét, elhatározták magukban, hogy őt megteszik főkincstárnoknak”.¹¹⁸ Az olvasó a narrátor külső nézőpontjából értesül arról, mi történt a főszereplővel, így a nemesek bizalma és az új társadalmi státusz látszólag megerősíti az új identitást. A dráma szerkezetében az időbeli eltolódás hangsúlyozza, mélyíti el a metamorfózist, a cselekmény ugyanis két év elteltével folytatódik. A főszereplő már nem Imre, keresztelt zsidóként, hanem Szerencsés Imreként tűnik fel a harmadik felvonás elején, a dráma legfontosabb monológjában:

„Két esztendő, és mennyi változás!
Egymást felváltó sűrű esemény.
Esténként távol harangszó között
Ha végig gondolok két évemen:
Elbámulok, mik történtek velem!
Úr lettem, és Szerencsés a nevem;
Zsidó fiúból kincstartó levék,
És dúsabb ember nálam messze nincs!
...Szegények ők! életben vannak-e?
Hol hordja őket a lét szélvész?
Hol, merre járnak fáradtan, aléltnak?
Nem, nem szabad rájuk gondolni többé,
Bérc áll köztünk...a hitkülönböztetés. –
Ő engem megdagadt, én vissza őt;
Embernek átka engem el nem ejt;
Szerencsés a nevem, bár nem megy el
Egy ember is ablakim alatt,

¹¹⁷ *Fortunatus Imre*, PN, 1852. július 2., 1.

¹¹⁸ *Uo.*

Hogy vad szemet ne vessen fel reájok;
S mi mind ezekre vitt, a szerelem,
Ez el nem alvó, el nem oltható láng,
Még mostanig elégitetlen ég.”¹¹⁹

A monológ Salamon átváltozásának kulcspillantata. Az eltelt két év távlatából a főszereplő önreflexiója azt sugallja, hogy a metamorfózis valóban megtörtént, ugyanakkor az átváltozás ellentmondásosságával, következményeivel is szembesül. A nyitó sorok hangsúlyozzák a változás intenzitását: „Két esztendő, és mennyi változás!”. A felkiáltás nem pusztán az eltelt időt jelöli, hanem a Salamon, zsidó fiú és Szerencsés Imre, főkincstartó közt húzódó, identitásbeli távolságot is. Az „úr lettem” kijelentés a társadalmi felemelkedésre, a hatalom megszerzésére utal, a „Zsidó fiúból kincstartó levék” sor azonban a régi és új identitás közti ellentmondásosságot tükrözi. Amíg tehát társadalmi szinten megtörtént az átváltozás, annak belső integrációja bizonytalan marad. A bizonyosság hiányát az is fokozza, hogy Imre felemlegeti hátrahagyott családját. A „...Szegények ők! életben vannak-e? / Hol hordja őket a lét szélvésze? / Hol, merre járnak fáradtan, aléltan?” sorok a gondoskodás és az odatartozás nyomait tükrözik, az „Ő engem megtagadt, én vissza őt” kijelentés azonban éppen ennek ellenkezőjét állítja. Ezt erősíti a „Bérc áll köztünk...a hitkülönböztetés” metafora is, a vallási különbség akadálya által jelezve az elválasztottság visszafordíthatatlanságát. Az, hogy Szerencsés arra figyelmezteti magát, „nem szabad rájuk gondolni többé”, azt jelzi, hogy a múlt emlékei még mindig foglalkoztatják, és akadályozzák átváltozásának befejeződését. Emellett egy újfajta társadalmi gyűlölettel is kénytelen szembenézni: a zsidóként elszenvedett kirekesztést a meggazdagodott kincstárnokként tapasztalt irigység és közgyűlölet váltja fel. A vallásváltás tehát nem szabadítja fel a megvetés terhe alól, csupán áthelyezi azt egy másik dimenzióba.

Ezt követően indul meg hanyatlásának legintenzívebb szakasza, ahogy Zsigmond Ferenc fogalmaz, „a tragikus alaknak induló hős a darab közepén hirtelen átváltozik elvetemedett gazemberré”¹²⁰. Ezzel párhuzamosan halmozódnak az átok, a végzet és a halál motívumainak megjelenései a drámában. A „Szerencsés” név ironikus felhangot kap, hiszen éppen az áhított cél, a gazdagság és a társadalmi integráció elérése katalizálja az erkölcsi romlást. Szerencsés helyzete egyfajta liminalitásként értelmezhető: identitása két világ között reked, és ez a köztes állapot a mindkét közösségtől való elidegenedést eredményezi. A dráma

¹¹⁹ A zsidó fiú, 40–41.

¹²⁰ ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*, Bp., MTA, 1924, 52. Zsigmond erősen bírálja Jókai pályakezdő darabjának karakteralkotását, lírai stílusát azonban érdemként tartja számon.

ezen pontján a múlt és a jelen, a szeretet és a gyűlölet, a siker és az elidegenedés metszéspontján egyensúlyozva Szerencsés Imre tragédiája elkerülhetetlenné válik. A kincstartó és az ország hanyatlása szorosan összefonódik az elbeszélés- és a drámaváltozatban egyaránt. Utóbbi harmadik felvonásában az országgyűlési jelenetben Perényi nádor kétségbeesetten számol be arról, hogy a török egyre közeledik a határhoz, a lerombolt végvárok sorra buknak el, a hadianyag pótlására azonban egyetlen nemes sem hajlandó pénzt áldozni. „Nincs többé hazánk ég és föld alatt”¹²¹ – jelenti ki a nádor arra utalva, hogy ha az oszmánok serege áttöri a végvárokat, a haza elveszett. Míg Szerencsés saját elkárhozása felé halad, az országot a nemesség önző, áldozatvállalásra képtelen, pénzhajhász magatartása hajszolja a „népek sírja” felé. A nemzethalál képe mellett ismét megjelenik a kincstárnok kárhoztatott sorsának prolepsze: „Hiszen majd ő reá is eljövend az ítéletnek napja” – hangzik el egy nemestől. Az erkölcsi romlás nem korlátozódik pusztán Szerencsés karakterére: környezetét ugyanaz az önérdek-vezérelt mentalitás jellemzi, mint őt. Szilágyi Márton úgy fogalmaz: „felismerve a korszak tendenciáját, hozzáromlik a környezetéhez”¹²². Erre a főszereplőt ihlető, történelmi Fortunatusról szóló elemzésében Büchler Sándor is kitér: „ha Szerencsés maga is [...]tisztakezü, lelkiismeretes, önzetlen lett volna, tehetségével még így se tudta volna megállítani a tragikus véget, melyet nem egy ember idézett elő, hanem a viszonyok hatalma, az ország élén álló felelős tényezőknek mintegy háromévtizedes rendszere”.¹²³ A nemesség általános erkölcsi romlottságáról az elbeszélés is számot ad: „...mentül jobban szídták őket, annál jobban folytak a dolgaik, míg fejük felett égett a ház, ők táncoltak az égő fedél alatt.”¹²⁴ Kivételt mindössze egy ember képez: „Áldozni kell!”¹²⁵ – lép elő a drámában Mór, felajánlva birtokait a szükséges muníció biztosítására. Ajánlata valóban áldozat, édesapja ugyanis végrendeletében meghagyta, hogy fia csak abban az esetben rendelkezhet a családi örökséggel, ha soha nem nősül meg. Magatartása szembeállítható Szerencsésével: míg Salamon vallását áldozta fel a viszonzatlan szerelemért, addig Mór hazája érdekében hajlandó az őt viszont szerető Judit szerelmének feláldozására.

A mindkét szövegben kulcsszerepet játszó átok- és halálmotívumok *A zsidó fiú*ban és a *Fortunatus Imrében* egyaránt a temetőjelenetben érik el csúcspontjukat. A helyszín mindkét változatban a végzet szimbolikus tere, ahol Szerencsés identitásválsága és a múltjával való

¹²¹ *A zsidó fiú*, 45.

¹²² SZILÁGYI, *Egy legendásított...*, i. m., 24.

¹²³ BÜCHLER, *Szerencsés...*, i. m.

¹²⁴ *Fortunatus Imre*, PN, 1852., július 2., 2.

¹²⁵ *A zsidó fiú*, 47.

szembesülés elkerülhetetlensége eléri tetőpontjukat. Judit mindkét esetben visszautasítja a házassági ajánlatot. Drámabeli szavai – „az vagy, akiből más nem lehetsz”¹²⁶ – bár az erkölcsi romlottságra vonatkoznak, egyben az áttérésre is reflektálnak. Ugyanezt a funkciót töltik be az elbeszélésben a narrátor Juditnak átadott szavai: „Nehogy azonban megcsaljalak, másnak állítva magamat, mint a mi vagyok...”¹²⁷, majd előhozva Salamon gyermekeit, akiket titokban örökbe fogadott, szembesíti múltjával Szerencsést, aki a temetőbe menekül. Ezen a ponton a drámában identitásának binaritásával vizuálisan is szembesül, amikor a víztükörbe pillant: „A mit megláttam ott, tán arcom az! / Ki vagy te bennem, a ki tetteim / Ellen fölordítasz, jer állj elő!”¹²⁸. A dráma a főszereplő kettősségét saját, szubjektív tapasztalatán keresztül szemlélteti. Ezzel szemben az elbeszélés narrátorának külső nézőpontja leegyszerűsíti a belső válság ábrázolását, az eseményt az arra adott ösztönös reakciók szintjén ragadja meg: „Imre elfeledé e borzalmában, hogy megkeresztelkedett”, majd „öntudatlanul rebegés a zsidó védmondatot”¹²⁹. Az, hogy a szavakat nem képes pontosan felidézni, identitása teljes összeomlását jelzik. Személyiségének már egyik felével sem képes azonosulni, összeomlása visszafordíthatatlanná válik. Az elbeszélésben ennek hírnöke egy kuvik, amely „háromszor kiáltva le rá a halál jóslatát”¹³⁰, elrepül felette. A drámában saját édesapja mondja ki rá a végső jóslatot. A megőrült Izsák, saját magát holtnak titulálva szólítja fel fiát: „Elmenj, holnap te is közénk jövendsz”¹³¹. Ezzel párhuzamosan a haza sorsát is megjövendöli:

„Nem messze van az úrnak napja már.

Távol földekről összegyűlt pogány

Népek kiáltása hallik nagyon,

És Babylon, sok országnak dísze

Pusztulni fog”.¹³²

Szerencsés Imre és az ország sorsa párhuzamosan halad a pusztulás felé. A végkifejlet előrevetített tragikumuk mind a dráma, mind az elbeszélés esetében beteljesedik, ám *A zsidó fiú* és a *Fortunatus Imre* lezárása is komplexebb ráeszmélést kínál az olvasó számára. A drámában a tragédia a temetőből hazatérő Kaján és Szerencsés számára akkor válik teljessé, amikor holtan

¹²⁶ *Uo.*, 51.

¹²⁷ *Fortunatus Imre*, PN, 1852., július 5., 1.

¹²⁸ *A zsidó fiú*, 64.

¹²⁹ *Fortunatus Imre*, PN, 1852., július 7., 1.

¹³⁰ *Uo.*

¹³¹ *A zsidó fiú*, 67.

¹³² *A zsidó fiú*, 63.

találják Juditot. Bűnösségük összefonódik: míg a haza elvesztéséért, Nándorfehérvár elestéért tartóztatják Szerencsést, Judit haláláért Kaján felelős, aki önös érdekeit előtérbe helyezve a kincstartóhoz akarta kényszeríteni lányát. Az elbeszélés végén Jókai váratlan megoldással oszlatja el a történet során felépített előítéleteket. Izsák az elbeszélés végén felfedi Fugger előtt, hogy annak rég eltűnt fia nem vízbe fullt, hanem ő találta meg, és sajátjaként nevelte fel Salamont. Ezzel Jókai rávilágít arra, hogy a történetben felhalmozott antiszemita sztereotípiák megalapozatlanok. Az, hogy Szerencsés az országot kizsákmányolva a török kezére játszotta Nándorfehérvárat, nem vallási vagy etnikai hovatartozásának következménye, hanem az emberi gyarlóságé, az erkölcstelenség nem köthető kizárólag egyetlen közösséghez. Jókai narratív stratégiája mindkét esetben az antiszemita előítéleteket kezdetben felerősíti, majd a történet végén egy váratlan fordulattal leépíti; a zsidó és nemzsidó szereplőket pedig azonos erkölcsi szintre helyezi. Mindezzel arra irányítja az olvasó figyelmét, hogy a bűn nem származás kérdése, hanem az ember antropológiai adottságainak következménye. Ennek fényében az emberi cselekedetek értékelése független az etnikai vagy vallási hovatartozástól. Haraszti György a valós Fortunatusról szóló tanulmányában megjegyzi, hogy a kincstartó „igazi bűne a mindenkor parvenükre jellemző túlhajtott azonosulási törekvés, a »befogadó« környezet rosszul elsajátított szokásainak túllihegésére irányuló vágy volt.”¹³³

6. A két drámaváltozat

6.1 „Különböző felfogása ugyanannak a tárgynak ötven év előtt és most”¹³⁴

Környezete képtelen Szerencsés Imre befogadására, és mint ahogy azt Szilágyi Márton is megállapította, „a darab voltaképpen a zsidók integrálásának a lehetetlenségét állítja impliciten (igaz, egy meghatározott történeti korszak viszonyait felvázolva): Szerencsés Imre zsidóként nem lehet részese a magyar rendi világnak, amikor pedig kikeresztelkedik, nem tud mihez igazodni, s beépülésére a keresztény társadalomba sem igény nincs, sem pedig ösztönzés.”¹³⁵ Jókai ezt már 1843-as darabjával is érzékelteti az olvasóval. Az ötven évvel későbbi változat

¹³³ HARASZTI, *Az „igazi”...*, i. m., 232.

¹³⁴ Jókai levele Szana Tamáshoz

¹³⁵ SZILÁGYI, *Egy legendásított...*, i. m., 28.

elkészült két jelentében azonban még inkább fókuszba kerül a zsidóság marginalizációja, az őket „ért megaláztatások, a kitaszítottság és hazátlanság ábrázolása sokkal nagyobb teret kap, mint az 1840-es évekbeli kéziratban, azaz az újraírás valóban a zsidóemancipáció szükségessége melletti, filantróp, erkölcsi alapozású érvelésként fogható fel.”¹³⁶ Jókai maga is utal erre Szana Tamásnak címzett levelében, amikor önmagát kritizálja debütáló darabja kapcsán: „hogya te ötven esztendővel anticipáltad a zsidó egyenjogúsítás kérdését, arra nem találok mentséget. Eredj még vissza az iskolába!”¹³⁷ A két szöveg keletkezése között eltelt időszakban a magyarországi zsidókérdés valóban jelentős politikai változásokon ment keresztül, amely befolyásolhatta a szerző témához való viszonyulását.

6.2 Jókai mint parlamenti képviselő a két változat közt eltelt években

A zsidó felvilágosodás atyjának, Moses Mendelsshonnak a recepciója „a zsidó életben Magyarországon három-négy évtizedes késésben volt: a magyar reformtörekvések csak ennyivel később értek meg befogadásra”.¹³⁸ A folyamat hazánkban a reformkor idejére, Jókai gyermekkorának éveire datálható. A zsidóság jogi státuszának rendezését a létszámnövekedés és a szabadság eszményének egyetemes kibontakozása mellett az is sürgette, hogy társadalmi szerepük egyre inkább megkerülhetetlenné vált.¹³⁹ Az eddig marginalizált közösség részéről megjelent a hajlandóság az integrációra, „az állam iránti bizalmat és várakozást a modernizációs törekvések fejlesztették ki”¹⁴⁰. Ezek mentén jöttek létre a konzervatív és az újító irányzatok. „A zsidók emancipációjának gondolata politikai síkon először az 1839/40. évi országgyűlésen merült fel.”¹⁴¹ Az 1840-es XXIX. törvénycikk bár előrelépést jelentett a zsidóság helyzetének javításában, ugyanakkor a törvény messze nem érte el a teljes egyenjogúságot, a gyakorlati megvalósítás során számos akadály maradt fenn a politikai jogok és a tényleges társadalmi elfogadás területén. A zsidókérdés kapcsán három politikai irányvonal rajzolódott ki: Széchenyi István például ellenezte a zsidók befogadását a magyar alkotmányba, Kossuth Lajos megkötéseket szabó programja szerint a befogadás feltétele „vallásuk és szokásaik idegen elemeinek megváltoztatása, a hasonulás a nemzethez”.¹⁴² Eötvös József

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ Jókai levele Szana Tamáshoz

¹³⁸ KOMORÓCZY, *A zsidók története Magyarországon I...*, i. m., 876–877

¹³⁹ Uo., 877.

¹⁴⁰ Uo., 875.

¹⁴¹ Uo., 1031.

¹⁴² Uo., 1046.

liberális programja szerint – melyhez politikai pályafutása során Jókai is kapcsolódik – az emancipáció önmagában lehetőséget ad „a zsidó életvitel modernizációjához”, így az egyenjogúsítás nem előfeltétele, hanem természetes következménye a társadalmi integrációnak. Eötvös 1840-es, *A zsidók emancipációja* című munkája a „XIX. századi magyar nemesi liberalizmus egyik alapokmánya lett”.¹⁴³ A témára az 1848–49-es események kapcsán kerül nagyobb hangsúly, a zsidóság forradalomban való részvételének okán. Jókai – már parlamenti képviselőként – az országgyűlésen gyakran hangsúlyozta a zsidó közösség szerepét a szabadságharcban, legitimálva hozzájárulásukat a nemzeti törekvésekhez. 1883. januárjában, amikor Szalay Imre arra szólította fel a képviselőházat, hogy nevezzenek meg olyan zsidót, aki részt vett a szabadságharcban, Jókai válaszolt: „Méltóztassék megkeresni Ballagi Károly nagykőrösi tanár urat és meg fogja látni testén most is a sebhelyet, hol a golyó keresztüllőtte Budavár ostrománál.”¹⁴⁴ Felszólalása személyes kötődését bizonyítja; ténylegesen tisztában volt egyes zsidók áldozatvállalásával a szabadságharc érdekében. Ezt támasztja alá *A keresztény ifjúsághoz* című cikk soraiban is: „A márciusi napokban egy zsidó nagykereskedő négyszáz zsidó nemzetőrt látott el fegyverrel és egyenruhával, akik az első zavaros időkben a rendet fenntartani segítettek, a szabadságharc végén pedig tizenegyezer zsidó harcolt a nemzeti zászlók alatt, s azok között olyan hősök is, mint a Gajáriak atyja, a huszárkapitány, akinek mellét a vitézség érdemrendje díszítette. S a szabadságharc leverése után az osztrák fővezér óriási sarcot vetett a magyarhoni zsidókra a forradalomban való sikeres részvételükért. Pedig azoknak nem is volt hazánkban elismert polgárjoguk. Mégis áldoztak vért és vagyont a mostoha hazáért.”¹⁴⁵ A szegedi országgyűlés utolsó ülésén, 1849. július 28-án [...] a képviselők ellenvetés nélkül szavazták meg a zsidók teljes politikai és polgári egyenlősítését kimondó törvénycikket.¹⁴⁶ Hatása a forradalom leverése után csupán egy gesztus marad, annak bizonyítéka, hogy az állam képes lépéseket tenni a zsidóság érdekében.

A végül 1867-ben megszavazott egyenjogúsítási törvény fő kezdeményezői között Jókai is szerepelt. Eötvös – vallás és közoktatásügyi miniszterként – a zsidóság emancipációs jogának megadását követően az izraelita vallás ügyének rendezését tűzte ki célul. A hitéleten belül felmerült vitás kérdések tisztázásának érdekében a két tábor rabbijai számára kongresszust hirdetett. Az Izraelita Egyetemes Gyűlés azonban felszínre hozta az irányzatok közti

¹⁴³ *Uo.*, 1041.

¹⁴⁴ *Képviselőházi irományok, 1881-1883.* IX., Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény Társaság, 1883, 177.

¹⁴⁵ *A keresztény ifjúsághoz, Egyenlőség*, 1933. december 2., 1–2.

¹⁴⁶ KOMORÓCZY, *A zsidók története Magyarországon I...*, i. m., 1179–1180.

kibékíthetetlen ellentéteket.¹⁴⁷ A zsidó vallás felekezeteinek szétválasztásáért induló harc során az ortodoxok egy bizottságot hoztak létre, melynek feladata az ortodox elvek elismerésének széleskörű elfogadtatása volt. Jókai kiállt az ortodoxia létjogosultsága mellett. 1870. február 1-ei országgyűlési felszólalásában a következő szavakat intézte képviselőtársaihoz: „az ugy hitt orthodoxok között épen annyi fölvilágosult tanult embereket, épen derék jó hazafit tanultam megismerni, mint ellenfeleik között [...] A jó tulajdonok bizony nincsenek a dogmához kötve.”¹⁴⁸ „Az országgyűlésen később is viták folytak az emancipációról. Istóczy Győző és néhány más képviselő 1882-ben törvényjavaslatot nyújtott be az 1867:XVII. tc. hatályon kívül helyezéséről.”¹⁴⁹ Jókai ebben az esetben is a zsidóság mellett foglalt állást:

„T. ház! Valahányszor baja van a népnek, az pedig mindig van, olyankor mindig igen népszerű dolog azt mondani, hogy ennek a zsidó az oka. [...] A mérleg egyik felében azok, a kik nagy szorgalommal utána jártak, bizony sokat belerakhattak a zsidók demeritumaiból, hibáiból, bűneiből; de hát nem akarják meglátni az erényeiket? [...] nekünk magyaroknak, a mi művelt zsidóságunk szellemi képességeiben oly capitalisunk van, mely capitalist elveszteni, száműzni Magyarországból isten és nemzet ellen való bűn volna. És végül constatálnom kell azt, a mi a magyarországi zsidóságot en masse illeti, annak a haza iránti szeretetét.”¹⁵⁰

Bár a törvényt végül nem törölték el, az antiszemita hangok mind a parlamentben, mind a közéletben tovább erősödtek, még az 1890-es években is. Jókai országgyűlési képviselőként voltaképpen végig követte a modern antiszemitizmus megszületését. A dráma második verziójából elkészült két töredék ebben a politikai légkörben született.

6.3 Eltérések a történelmi távlat tükrében

A két drámaváltozat közötti eltérések tükrözik az ötvenéves történelmi távlatot. Mivel a teljes átdolgozás végül nem valósult meg, a kettő részletesebb elemzését nem tartom célravezetőnek. Említésre méltó azonban, hogy míg az 1843-as verzióban a zsidók diszkriminációja explicit, sérelmező hangnemben jelenik meg, addig az 1883-as változatban már a kitaszítottság általános, köztudatba beépült beszédmódja realizálódik. Az elnyomás közvetítőinek szerepe szintén jelentős változást mutat: míg a korábbi verzióban a zsidóság sorsa mellékszereplők perspektíváján keresztül artikulálódik, addig a későbbi változatban már a

¹⁴⁷ *Uo.*, 113–114.

¹⁴⁸ *Képviselőházi irományok, 1869.* VI., Bp., Légrády Testvérek, 1870, 12.

¹⁴⁹ KOMORÓCZY, *A zsidók története Magyarországon II...*, i. m., 95.

¹⁵⁰ *Képviselőházi irományok, 1881-1883.*, i. m., 176–177.

központi karakterek lesznek a kitaszítottság hangoztatói. A beszédmód hasonlóan eltér: az 1843-as emelkedettség helyett az 1883-as változat a mindennapi, köznapi beszéd stílusát alkalmazza, ezzel közelebb hozva a történetet a valóságos társadalmi diskurzushoz. A kitaszítottság motívuma szintén differenciált: az 1843-as változat több ponton a jogi számkivetettségre helyezi a hangsúlyt, míg 1883-ban a társadalmi kirekesztettség konkrétabb, hétköznapiabb ábrázolása dominál. A zsidókép tekintetében a korábbi változat inkább a „földönfutó”, hazátlan kívülálló toposzát idézi, míg a későbbi változat a „velünk élő idegen” képét jeleníti meg.

7. Összegzés

II. Lajos alkincstartójának története okkal ragadta meg Jókai Mór figyelmét, „ugyanis Szerencsés Imre középpontba állításával egy történelmi dráma megalkotására tett kísérletet.”¹⁵¹ Ezzel párhuzamosan egy tragikus identitásválságot eredményező áttéréstörténetet vitt színre. Nemcsak annak főszereplője ment át metamorfózison, hanem Jókai műfaji és tartalmi módosításai által maga a történet is. Ennek bemutatására tettem kísérletet, a szerző filoszemitizmusának tükrében. Zsidóbarát attitűdjét a közösséggel kapcsolatos ösélményét felidéző visszaemlékezése és az *Egyenlőség* című zsidó hetilap szerzőről kialakult képe mellett Jókai parlamenti felszólalásai mentén igyekeztem megalapozni.

„Az antisemitáknak a zsidó kikeresztelkedve sem kell.”¹⁵² – jelenti ki az országgyűlésen, 1884 februárjában. Megállapítása akár Fortunatus-történeteinek egyik összegzése, potenciális konklúziója lehetne. Konrád Miklós a magyar zsidók vallásváltásával foglalkozó könyvében megfogalmazza, hogy az irodalomban az „áttérés elítélése legkonzekvensebben Jókai Mór műveiben jelent meg. [...] *A zsidó fiú* című drámájától a századforduló éveiben kiadott regényeiig Jókai üzenete nem változott: az áldozatos hithűség magasztos erény, az áttérés jellemtelenség, az áttérésre való felhívás becstelenség.”¹⁵³ Erre Fortunatus Imrét tematizáló művei – különös tekintettel a rajtuk végzett módosítások révén – azonban csak példaként szolgálnak. Érdeemesnek tartom a jövőben a szövegkorpuszt összevetni

¹⁵¹ SZILÁGYI, *Egy legendásított...*, i. m., 30.

¹⁵² *Képviselőházi irományok, 1884. XIV.*, Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1884, 352.

¹⁵³ KONRÁD Miklós, *Zsidóságon innen és túl: Zsidók vallásváltása Magyarországon a Történettudományi Intézet, 2014* (Magyar történelmi emlékek. Értekezések), 97. Jókairól Konrád több alkalommal is említést tesz. Említi például az áttért Missler Gizella keresztapjaként. Lásd: *Uo.*, 87-88. Zsidóábrázolása Fenyő Miksa gyermekkori olvasmányélményének kontextusában merül fel: *Uo.*, 397.

Jókai egyéb olyan műveivel, amelyekben zsidó karaktereit az áttérés dilemmája elé állítja. Emellett kutatásom további irányát kijelöli Scheiber Sándor a Fortunatus-téma irodalmi feldolgozásait összegző listája is. Az elemzett szövegek körébe érdemesnek tartom további olyan szövegek bevonását, melyek megjelenítik a kincstartót. Ennek részét képezi többek között a dolgozatomban több alkalommal is említett *Fráter György* című regény is.

Bibliográfia

„Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (965-2012)*. szerk. KOMORÓCZY Géza, Pozsony, Kalligram, 2013.

BEREND Pál, *Jókai, a nagy magyar filozsemita*, Egyenlőség, 1929. május 18., 7–8.

BERNSTEIN Béla, *Jókai és a zsidók: Zsidó vonatkozások és alakok összes műveiből*, Bp., Garai Irodalmi és Nyomdai Rt., 1925.

BÖLCS Ödön, *Jókai Móric unokaöccse zsidó szeretne lenni*, Egyenlőség, 1925. november 7., 13.

BUDAI Ferenc, *Magyar ország polgári históriájára való lexicon, a XVI. század végéig. – III.*, Nagyvárad, Budai É'saiás, 1805.

DERNSCHWAM, Hans, *Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló*. közreadja TARDY Lajos, Bp., Európa Könyvkiadó, 1984.

ERÖDL Jenő, *Akit Jókai Mór megcsókolt...*, Egyenlőség, 1933. október 28., 11.

ERÖDL Jenő, *Arany János és a magyar zsidóság*, Egyenlőség, 1932. október 29., 12.

Évkönyv, szerk. BÁNÓCZI József, Bp., IMIT, 1905, 89—121.

GÁBOR Gyula, *Jókai és a zsidók*, Egyenlőség, 1925/34, 11.

GYÖNGYÖSSY Márton, *II. Lajos legendás alkincstartója, Szerencsés Imre és a moneta nova*, Századok, 2017/3., 607—644.

HARASZTI György, *Az „igazi” Fortunatus*, Történeti Szemle, 2005/3-4., 221-239.

HERMANN Zsuzsanna, *Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához.*, Századok, 1975, 2.sz., 311.

HIRSCH Ignác, *Kossuth Lajos zsidó barátja*, Egyenlőség, 1927. március 5., 6.

Ismeretlen szerző, *A »Zsidó fiú.«* Egyenlőség, 1887. október 16., 4–5.

Ismeretlen szerző, *Jókai Mór a zsidókról*, Egyenlőség, 1882., november 19., 6.

Ismeretlen szerző, *Jókai Mór és a komáromi zsidó pap*, Egyenlőség, 1925. február 28., 5.

Ismeretlen szerző, *Jókai Mór ismeretlen nyilatkozatai az antiszemitizmusról és a zsidókról, melyeket egy francia ujságíró előtt a zsidókérdésben tett*, Egyenlőség, 1932. április 20., 12.

Ismeretlen szerző, *Jókai Mór levele Kiss Arnoldhoz*, Egyenlőség, 1932/54, 36-37, 9.

Ismeretlen szerző, *Jókai Mór, A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 16., 7.

Ismeretlen szerző, *Maurice Jokai et les juifs*, L'univers Israélite, 1898, 53. sz., 836–839.

JÓKAI Mór, *A keresztény ifjúsághoz*, Egyenlőség, 1933. december 2., 1–2.

JÓKAI Mór, *A zsidó fiú* = Uő, *Drámák (1843-1860)*, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 7–71.

JÓKAI Mór, *Az én életem regénye*, Bp., Révai, 1912.

JÓKAI Mór, *Drámák (1843-1860)*, s.a.r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.

JÓKAI Mór, *Életemből. Igaz történetek. Örök emlékek. Humor. Útleírás.*, Bp., Ráth Mór, 1886.

JÓKAI Mór, *Hogyan lettem én filomszemitává?*, Magyar Polgár, 1884/99, 194.

JÓKAI Mór, *Hogyan tanított engem a jó anyám a felebaráti szeretetre?*, Iskolai Szemle, 1894/1, 8.

JÓKAI Mór, *Jókai és a zsidó fiú*, közreadja. Fővárosi Lapok, 1893, 97. sz., 827—828.

JÓKAI Mór, *Jókai Mór, az ő első színdarabjáról*. közreadja. Ország-Világ, 1893, 16. sz., 258.

JÓKAI Mór, *Levelezés (1833-1859)*, s.a.r. KULCSÁR Adorján, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 13.

JÓKAY [sic!] Mór, *Fortunatus Imre. Egy öreg ember naplójából 1552 (Regényes krónika)*, Pesti Napló, 1852. június 16., 1–2.; június 17., 1–2.; június 18., 1–2.; június 23. 1–2.; június 24., 1–2.; június 28., 1–2.; július 2. 1–2.; július 3., 1–2.; július 5., 1.; július 7., 1–2.; július 9., 1–2.

Képviselőházi irományok, 1869. VI., Bp., Légrády Testvérek, 1870.

Képviselőházi irományok, 1881-1883. IX., Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény Társaság, 1883.

Képviselőházi irományok, 1884. XIV., Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1884.

KISS Arnold, *Jókai Mór, a kis zsidófiu és a világitóbogár*, Egyenlőség, 1932. május 28., 9–10.

KOHN Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégebbi időktől a mohácsi vészig*, Bp., Athenaeum, 1884.

KOHN Sámuel, *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez*, Bp., Zilahy Sámuel bizománya, 1881.

KOMORÓCZY Géza, *A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig.*, Pozsony, Kalligram, 2012.

KOMORÓCZY Géza, *A zsidók története Magyarországon II. 1849-ig-től a jelenkorig*, Pozsony, Kalligram, 2012

KONRÁD Miklós, *Zsidóságon innen és túl: Zsidók vallásváltása Magyarországon a Történettudományi Intézet*, 2014 (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

LÁZÁR Béla, *Jókai és a zsidóság*, Egyenlőség, 1894. január 5., 1–2.

LÖVY Ferenc, *Jókai Mór és a komáromi rabbi*, Új Kelet, 1931/14, 39, 2.

RÉVÉSZ György, *A zsidó Jókai regényeiben*, Magyar-Zsidó Szemle 56., 1939.

RÚT György, *Petőfi*, Egyenlőség, 1887. január 16., 10–12.

SCHEIBER Sándor, *Folklór és tárgytörténet II.* Bp., Magyar Izraeliták Országos képviselete, 1977.

SZILÁGYI Márton, *Egy legendásított színműírói pályakezdés különös története= „...Nekem is van egy hőstetem, amivel dicsekedni lehet”*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Tempevölgy, 2023, 15—32.

VAJDA Béla, *Jókai és a zsidóság*, Losonc, Kármán Könyvkereskedés, 1904.

ZEMPLÉNI Árpád, *Jókai vallása*, Egyenlőség, 1900. március 4., 1–2.

ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*, Bp., MTA, 1924

Online források:

BÜCHLER Sándor, *Szerencsés Imre származása*, Bp., 1937.
https://adt.arcanum.com/hu/view/DomolkiKonyvekJudaika_062/?pg=0&layout=s letöltés
ideje: 2025.01.14.

MÉSZÁROS István, *Kazinczy, egy reformtankönyv szerzője*,
https://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/mi_0904.htm, letöltés ideje: 2025.01.13.